

E. N. SETÄLÄ

SOOME SUGU RAHVASTE
EELAJALUGU

SOOME KEELEST TÖLKINUD

HENN BEKKER

REDIGEERINUD PROF. J. MÄGISTE

K./Ü. „LOODUS“, TARTU, 1932

A-8081

E. N. SETÄLÄ

SOOME SUGU RAHVASTE EELAJALUGU

SOOME KEELEST TÖLKINUD
HENN BEKKER

REDIGEERINUD PROF. J. MÄGISTE

K./Ü. „LOODUS“, TARTUS, 1932

i 24088171

ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

G. Roht'i trükk, Tartus 1932

Saateks.

Käesolevaga eesti lugejale pakutava tõlke teose saamisloo kohta olgu lubatud mõni sõna. See tõlge on hr. H. Bekkeri poolt tehtud aastaid tagasi prof. E. N. Setälä artikli järgi „Suomensukuisten kansojen esihistoria“ teoses „Maailman historia“ II, lk. 476—516. Kuid parajasti tõlke trükkandmise ajaks ilmus sama artikkel (sama pealkirjagagi) suurendatud ja mitmes suhtes täiendatud redaktsioonis koguteoses „Suomen Suku“ I, lk. 120—189 (a. 1926). Tõlge anti siis allakirjutanule redigeerida ja täiendada artikli uue väljaande põhjal. Mõningaid pisiasju arvestamata on käesolev tõlge nüüd prof. Setälä artikli viimasele (1926. a.) redaktsioonile vastav. Ainult kultuursõnade etümoloogiate esitamisel on allakirjutanul tulnud eesti lugejat arvestades soome sõnavasted võimaluse korral asendada eesti keele omadega. Teose ilmunise pikalevenimine pole olenenud redigeerijast.

See tunnustatult parim ja autoriteetseim ülevaade soome sugu rahvaste eelajaloost näikse olevat ülivajaline meie eesti publikule, kuna kõik eesti keeles tänini sel teemal ilmunu on viimase aja uurimuste seisukohalt vastuvõtmatu ja eksileviiv. Käesolevaski eelajaloo-esituses on mõningaid üksikasju, mille vastu autorile — meie keeleteaduse patriarhile — vastugi võidakse vaielda, nagu seda on teinud Y. H. Toivonen „Virittäjäs“ 1929, lk. 62—64, „Suomen Suku“ teost arvustades, ja Soome-ugri Seltsi Toimetistes (SUST) LVIII, lk. 229—240, artiklis „Über alter und entwicklung des ackerbaus bei den finnisch-ugrischen völkern“, eriti viimases kohas soome-ugrilaste põllundust mõnes punktis soome-ugrilisemana (vähem laenulisena) nähes kui siinse teose autor. Kuid üldpildi usaldatavust ei suuda see mingil määral kõigutada. Samuti nagu seda ei suuda ka asjaolu, et mõningais dateerimisis keeleteaduse (käesolev teos muidugi baseerub esmapoolest selle saavutisil) ja arheoloogia vahel pole veel saavutatud lõplikku ühtlust. Kuid selles suhtes tuleb juba ootama jääda tuleviku-uurimise tulemusi.

Redigeerija.

SOOME SUGU RAHVASTE EELAJALUGU.

1. Soome sugu rahvastena mõeldakse neid rahvaid, kes kõnelevad soome keelega suguluses olevaid keeli. See märkus pole üleliigne, sest keelesugulus ei tõesta kehalist ehk tõulist sugulust, ta tõestab ainult, et asjaomased keeled on sama oluliselt ühise algkeele moodustised ehk muundused. Kuid sellest järgneb tähtis ajalooline tõsiasi: kuna asjaomaste keelte taga on ühine algkeel, siis on ka teadagi olnud rahvas, kes on toda algkeelt kõnelnud, "algrahvas". Sellest järgneb edasi teinegi tähtis ajalooline fakt: kuna keel on kultuuri toode, inimliku kultuuri üpris tähtis osa, osutab keelesugulus, et sugulaskeeli kõnelevail rahvail on ühist vana kultuuripärandust. Ja me võime olla kindlad selles, et see kultuuripärandus ei piirdu keelega, vaid et keeleühisus on vahendanud kultuuriühisust üldse: keel pole ju ainult kultuuri toode, vaid ka kõige tähtsam kultuuri vahendaja.

2. Soomeugri algrahvas pole nii siis algrahvas selles mõttes, et me võiksime väita soomeugri keeli kõnelevaid rahvaid põlvnevad sellest algrahvast. Ka sel juhul, kui on küsimuses oluliselt otsene põlvnemine, on see rahvahõim, kes on toonud ja säilitanud algrahvalt pärit soomeugri keele, aastatuhandete kestel sattunud kokkupuuteisse mitmete võõraste hõimudega. Üksikud isikud teistest suguharudest on abielusidemete kaudu liitunud kõnealuse "üdihõimuga", aga isegi suuremad inimrühmad on võinud vähehaaval omaks võtta viimase keele ja temasse sulada. Aastatuhandete veeredes on võinud lisaks tulla ikka uusi ja uusi rahvuselemente, ja uued rahvusained on võinud saada nii valdavaks, et nad oma ulatuselt on tugevasti üle alapärasest üdihõimust. Ent on võinud juhtuda muudki: kogu võõras rahvahõim on allaheidetuna või muude ajalooliste seikade tõttu võinud omaks võtta soomeugri soost rahva keele sellegipärasest viimasesse sulane-

mata. Aga kehalisest pärinemisest pole juttugi rahvaste ajaloos, vaid kultuuripärandusest. Keeleline pärandus on üks niisugune kultuuripärandus, mis on rahvahõimule ja rahvale tunnuslik, ja keeleline pärandus pole kunagi käinud üksinda, vaid ainult laiemal kultuuripäranduse osana ja vahendajana.

Nii siis, uurides rahvaste vanimat ajalugu oleme õigustatud järgima neile sihtjoontele, mida pakub keelesugulus: uurides rahvaste eelajalugu viib meie tee eriti just "algrahvaste" ajaloo uurimisele. Need ajad, kuhu me nii jõuame, on aastatuhandete taga, ja ajalooline traditsioon ei heida neile mingit valgust. Samaaegseiks mälestusmärkideks noilt kaugeilt aegadelt võivad olla ainult maapõues säilinud ning meie päevil aastatuhandesist varjupaigust väljakaevatud selleaegsete rahvaste ainelise elu jäänused: töö- ja sõjariistad, rõivaste ja elamute jäänused või ka sääraseid käegakatsutava kuju saanud esemed, mis eriliselt viipavad rahvaste vaimuelule: usule, kunstile jne. Paha lugu vaid, et need esemed iseenesest ei ütle, millise rahva omad nad on olnud; eriti mis puutub kõige vanema aja rahvaise, siis on väga raske, isegi meie muid teadmisi appi võttes, selgitada, millised muinasesemed on nende loodud. Suurelt osalt peab siis eelajaloolises uurimises kasutama sääraseid tõestisi, mis ei ole otse ja sääraseina vanust aegadest säilinud, kuid mis ometi, kui ka edasiarenenud kujul, põlvnevad eelajaloolisest ajajärkudest. Niisugused on ajaloolisel ajal leitavad algelist astet peegeldavad esemed, tööriistad ja relvad, elamud ning rõivad jne., samuti ka rahvakombed ja rahva vaimlik pärandus: traditsioon. Kui me keelesuguluse najal saame otsustada, et sugulaskieli rääkivail rahvail on ühist vaimset kultuuripärandust, siis võime loota, et, võrreldes kõnealuste rahvaste hilisemaid kultuuritooteid, suudame eraldada selle, mis neis kultuuritooteis on juurdetulnut, ning selgeks teha seda, mis neis on pärit algrahvalt.

Selline allikas muinasaja tundmisele, mis — tõsi küll väga suuresti muutunud kujul ja ainult osalt — põlvneb eelajaloolisest ajast, on ka keel. Keelelisil tõestisil pole sama üheaegsusväärtust, mis on vanast ajast otseselt säilinud mälestusmärkidel, neil ei ole ka sama näitlikkust, mis silmadega nähtavail ja kätega katsutavail esemeil. Kuid teiselt poolt keeleliste tõestiste abil on võidud saada muistseist aegadest teateid, mida pole võimalik saada mingil muul viisil ning millel on eriti see tähtsus, et nad selgemini kui mingid muud mälestusmärgid tähistavad teatud rahvast.

Eri keeltes leiduvad ühised elemendid tulevad ikka geograafilisest ühtekuuluvusest. Need tõestavad kas seda, et asjaomased keeled

on sugukeeled, s. o. tulenevad ühisest algkeelest; sel-
lest peab järeldama, et asjaomast algkeelt kord on kõneldud võrdle-
misi piiratud ja ühtlasel alal ning et nii siis algrahva asuala on võinud
olla koguni teine kui nende rahvaste oma, kes nüüdisajal räägivad
algkeelest alguse saanud sugulaskeeli. Või võib olla võimalik, et
ühiste aineste esinemine eri keeltes ei tule sellest, et need keeled
kunagi on olnud oluliselt samased, vaid ainult sellest, et nad, eri algu-
pärast põlvnedes, on olnud omavahel kokkupuutumises, kas otseselt
või kaudselt teiste keelte kaudu, s. o., nagu harilikult öeldakse, et
aineste ühisus oleneb *Taenust*. Nõnda võib juhtuda, et saame
tõestisi kokkupuuteist keelte vahel, mis juba aastatuhandeid on olnud
üksteisest lahus, kokkupuuteist, mis osutavad, et asjaomaste rahvaste
elukohad vanadest aegadest saadik on tublisti muutunud.

Veel teiselgi teel võib keel valgustada muististe rahvaste aja-
lugu. Võrreldes sugulaskeeli üksteisega on keeleteadusel vähemalt
suurtes joontes õnnestunud selgitada, millised nende algkeeled on
olnud oma kujult ja aineste poolest. Nõnda on võimaldunud teada
saada, mis nois muistseis keeltes on olnud võimalik sõnastada. Ning
kui teame kord seda, siis võime ka saada enesele kujutluse sellest,
mis *asjad* on olnud tuntud sellele rähvale, kes on asjaomast keelt
kõneldud. Niiviisi võime siis keele abil saada tähtsaidki teateid
rahva haridustasapinnast. Siiski peab alati meeles pidama, et kuna
kõik meie teated tuleb hankida ainult järeldamisi, satume suurel
määral liikuma ebakindlal pinnal, ning et on palju küsimusi, millele
uurimine vähemalt nüüd veel või kes-teab mitte kunagi ei suuda anda
kindlat vastust.

3. Soome sugu keelte all mõeldakse harilikult n. n. soomeugri
keeli, mis eeldavad oluliselt ühist soomeugri algkeelt. Kuid soome-
ugri keeled on kahtlemata ürgsuguluses samojedi keeltega, mis nii
siis tõestab, et soomeugri ja samojedi keeltele on olnud ühine algkeel,
soomeugri-samojedi ehk, nagu lühemini öeldakse, uurali algkeel. Ja
muidugi siis ka on olemas olnud uurali algrahvas, veel palju vanem
kui soomeugri algrahvas. See, mis tolle taga minevikus, on ebakindel.

Mõningad asjaolud näitavad sinnapoole, et uurali algkeel tuleb
samast allikast kui indoeuroopa oma, teispoolt on taas oletatud, kuigi
veel mitte küllaldase teaduslikkusega tõestatud, et uurali keeled on
suguluses n. n. altai (türgi-tatari, mongoli ja mandžu-tunguusi) keel-
tega. Mingit "uurali-altai" algkeelt ei ole ometi üritatudki konstruee-
rida, ja sellepärast me ei saa öelda midagi "uurali-altai" võimalikult
oletatava algrahva haridusest, kodupaigast jm. Üpris puudulikud on

ka meie teated võimalikult oletatavast indoeuroopa ja uurali keelte ühisest algkeelest. Kui need keeled tõesti on ürgsuguluses, siis võiksid näit. järgmised eesti keeles või muis soomeugri keeltes leiduvad sõnad olla pärit sellest ühisest algkeelest: loodust tähendavaist — *vesi*, inimest tähendavaist — sürjani *komi* 'sürjanlane', esialgs. 'inimene', voguli *khum* 'inimene'; loomi tähendavaist — lõunaeesti *kabo*, *kabene*, soome *kave*, algselt 'loom, loodu; naine'; *kaaren*, sm. *kaarne*; tegevust, osalt inimkeha kõige algelisemaid toiminguid tähendavaist näit. *purema*, ?*kõhima* (või mõningais muis soomeugri keeltes leiduv 'kõhimist' tähendav sõna, mille ühtekuuluvus soome-eesti 'kõhima' sõnaga pole kindel), *asuma*; osalt ka algastmelist tööd osutavaist sõnust — *tegema*, *viima*, *ajama*, *vedama*, eesti *mõskma* (= 'pesema'), ?*rakendama*, sm. *rakentaa* 'ehitada'; sm. *panka* = 'sang, käepide' (alg-täh. 'see, millest kinni haaratakse'; eesti *pang* = ämber vahest algselt samast tüvest pärit, tähend. sangalist ämbrit); osalt mõnevõrra keerukamale tööle viipavaid: ?*punuma*, *niduma*; elamu nimi — ?*koda*; vaimuelu alale kuuluvaist mõisteist — *nimi*. Ainestik on üsna vähene, kuid ei saa öelda, et selgi vähesel ainestikul ei oleks mingisugust kultuurajaloolist tähtsust — see tähistab teadagi päris algastmelist kultuuri —, kui ainult selle ühtekuuluvust keelesuguluse alusel võiks pidada kindlaks. Vähemalt uurimise praeguses seisukorras peab rahulduma vaid nende ebakindlate märkustega.

Vanim ajastu soome sugu rahvaste ajaloo, millest võime kindlusega kõnelda, on

1. Uurali ajastu.

4. Tõsi-küll esialgu — kes-teab mitte iialgi — ei saa me muud kui puudulikult uuesti ehitada "uurali" algkeelt. Kuid siiski sellest, mida nüüd juba teame, on küllalt, et tarvitades keelelisi tõestisi ja näitlikustades neid rahvateaduse hangitud ainesekogu abil, suudame luua enesele mingi käsituse "uurali" algrahva elust.

5. Elatumisviisidest algelisim, selle järel kui inimene on tõusnud paljalt "koguja"-tasapinnalt n. n. "anastavate elatusviiside" (metsastus, kalapüük) järku, on metsastus (kütmine, jaht).

6. Et metsastus oli üks uurali algrahva peamisest elatumisviisidest, selgub esijoonest juba sellest, et hulgal metsloomadel on

uurali algkeelest põlvnevad nimed; nende seas on selliste loomade nimesid, keda peamiselt püüti ainult nende nahkade pärast (rebane, sm. *hukka* 'hunt', lahits, majajas (kobras), ?*orav*¹⁾, osalt ka söögiks, ning ka kindlasti söögiks kõlbavate loomade nimesid (? sm. *kontio* 'karu', jänes, mingi põdraliik, mõtus, teder, *püü*, pardiliike). Ja vaevalt on mõeldav, et niigi tähelepanuvääriv hulk loomanimetusid põlvneks tollest vanast algkeelest saadik, kui neil loomadel ei oleks olnud tähtsust inimese majanduses. Tähtsamaiks ja siduvamaiks tõestisiks on ometi uurali jahirelvade nimetused: sm. *jousi* 'vibu' ning siia kuuluv sm. *jänne* 'vibupael', *nool*, sm. vasama 'tõlpnool' ('vasama' uurali nimi oleks sm. keeli vahest **mukka*, **mukki*, vrd *mukkia*, *mukkiloida* = 'lüüa nüri relvaga'). Vanem kui need on iga tahes mingi oda-piigi kujund, kuigi vastavat sõna ei saa kindlasti osutada (ebakindel on mingi samojedi sõna ühendamine eesti *tuur* sõnaga; sm. *tuura*).

Ka kalastusega teotsesid vanad uurallased. Sedagi tõestavad ühelt poolt mõnede kalade uurali nimed (*kala*, *luts*, sm. *toutain* 'turb', mõned lõhe sugu kalad) ning teisalt mõnede kalapüüniste (võrgu, mõrra) uurali nimed.

7. Karjapidamist selle sõna päris tähenduses ei tuntud. Ainus kindlasti taltsutatud loom oli koer (*peni*) — loom, kes juba kõige vanemal aegadel näib mingisuguse "šaakalina" järginud inimloomade jälgi, esmalt sallitavana kaaslasena, siis taltsutatud abilisena metsastusel, veoloomana ja karjasena. Kuid ka teine taltus või pooltaltus loom näib uurallastel olnuvat: sm. *poro* 'põhjapõder'. Esiteks on ühest nüüd juba surnud samojedi keelest leitud, kuigi muutunud tähenduses, põhjapõdra soomeugri nimi ning, mis vahest on veelgi tähtsam, samojedi ja lapi keeles on ühine üheaastase põhjapõdra-vasika nimi. Teiseks põliseks põhjapõdra nimetuseks on sm. *tevana* (= noor põder; leidub ka lapi ja samojedis). Viimaks on olemas paar uurali sõna, mis nähtavasti eeldavad põhjapõtrade elu täpsat tundmist (üks neist sõnust on samojedi ja lapi keeles leitav sõna, soomegi keelde laenatud kujus *keloa*, mis tähendab "puhastada oma sarvi, neid vastu puud nühkides"). Seda silmas pidades näib võimalik, et mingisugune

¹⁾ Kui mõni sõna on trükitud kursiivis, osutatakse seega, et asjaomane sõna otseselt põlvneb või vähemalt võib põlvneda vanast algkeelest. Kui kursiivi pole tarvitatud tähistatakse seega, et algkeele sõna on säilinud muis soome-ugri keeltes, kuid asjaomasel keeles eneses mitte. Küsimärk sõna ees osutab, et tehtud ühendus pole kindel. Märk * sõnavormi ees osutab, et seda vormi säärasena pole konstateeritud, vaid vorm on moodustatud ainult oletamisi.

põhja-põdrapidamine uurallastel on vana, ometi ka vaevalt midagi muud kui mingisugune metsastuse alaliik, nimelt mingi n. n. "viljelev" jahipidamine, kusjuures põtru koguti ja hoiti koos tapmise jaoks.

8. Metsastusest, kalastusest, kes-teab vahest ka omadest põhja-põdrakarjadest saadi nii siis tarvilised toiduained. Roaks need ained valmistati keetes; selle jaoks tarviline tuli, mille tundmist mitmed uurali sõnad tõestavad (*tuli*, *?leek*, *süsi*, sm. *katku* 'ving', põletama, *kõrbema*), oli teadagi hõõrumisega puust saadud tuli. Et tuld tõesti tarvitati keetmisekski, seda tõestab keetmist tähendav uurali sõna ja samuti igivana sõna *pada*, mis alguses kindlasti on tähendanud keetmisekski tarvitatud savinõu. Ebakindel on, kas ja kuidas osati valmistada mingit erilist jooki (kes-teab vahest kasemahlast?).

9. Me jõuame niiviisi juba elamute ja koduse mööbli ringi, mis alal vana sõnavara on üsna napp. Näib, nagu oleks pärit sellest kaugest ajast vana koonusekujuline *koda*, esialgselt kasvava puu külge püstitatud ja tohuga kaetud elamu. Arvata võib, et ka mullakoobas (? sm. *korsu*) inimelamuna ulatub tagasi neisse igivanadesse aegadesse. Ehitusalale kuuluvad tõenäoselt mõned uurali sõnad, mis tähendavad koja seina osasid: sm. *ulku* 'varras', 'õrs', sammas (post) jne. Elamu sisseseadust tuleb mainida voodi ja kätki, koduse majapidamise riistadest kulbina ja lusikana tarvitatud esemeid ning tohupaun, märss, sm. *kontti*, vrd. e. *kott*. Sellega ühenduses mainitagu veel alguses 'aeda, tara' tähendanud sõna, mis mõningais samojedi murdeis samuti kui teispoolt ka eri soomeugri keelis tähendab 'linna' või 'maalinna, kantsi'. Soomes leidub vastav sõna *otava* kujus teatava võrgust kalapüümise tähenduses (võimalik, et ka tähekoogu *Otava*, eesti *Odamuse* nimi on alguses tähendanud 'aeda'). 'Linna' või 'maalinna, kantsi' erinev tähendus on igatahes mõlemal pool arenenud eraldi; igatahes peab järeldama, et vanadel uurallastel on olnud mingisuguseid tara-, aiaseadiseid (kas põtrade hoiu või metsastus- või kalastussihtide — kalatõkete — jaoks jne.), kuid teadagi pole sugugi võimatu, pigemini peab oletamagi, et on olnud mingisuguseid aiaga ümbritsetud "maalinnu" kaitseks vaenlase ja metsloomade vastu ning et see vana linn-kindlustise nimi on neis keelis säilinud.

10. Rõivastis oli tehtud loomade nahkadest; ta oli kinnitatud vööga, sääri kaitsesid säärised, mis kahtlemata ka olid valmistatud loomanahast. Vähemalt naised tarvitasid mingisugust juusteseadist, mille mälestiseks on vahest uurali juusteseadise nimi *tanu* (see on vahest tähendanud tohust tehtud palmikupaela). Kindel pole, kas uurali

aega peaks tagasi viitama ka eesti *pärg* (vrd. lapi *bargedet* 'palmitse-da'), mis samuti tõenäoselt on vana juukseseedise nimi.

11. Talviste liiklemisabinõude alalt peab mainima tähtsama nimetusena *suusa* nime; ka on olemas koguni kaks põlist ree nime, millise sõiduki tundmist vanadel uurallastel peabki oletama. Algelise ree tarvitamine ongi kindlasti vanem kui veolooma, koera või põhjapõdra, kasutamine selle vedamiseks: kõige vanemat puust õnnestatud künataolist rege (sm. *ahkio* 'põhjapõdraregi') vedas mees enda järel, ise liikudes suuskadel. Niisamuti tarvitati ühetallalist jalasrege, mis siis, enam arenenuna, muutus veolooma veetavaks. Suviste liiklemisvahendite alalt on tähele panna, et *sõudmisel* on uuraliaegne nimetus; nii siis oli kindlasti mingisuguseid veesõidukeid, millel sõudes saadi üle vee. Nähtavasti oli olemas ka algelisi teid, s. o. radu (sm. *polku*), mõningail juhtudel vahest roigasteid üle soode ning purdeid ojade üle.

12. Kodukäsitöö, peab ütlema, on olnud teatud määral edenenud. Selle alla kuulus kõige pealt *sidumine* ja *punumine* — tõenäoselt puukoorte ning okste ja juurte punumine —, siia kuulus edasi lõngavalmistamine loomakõõluseist, sellevastu meil pole aga mingeid tõestisi selle kohta, et oleks juba osatud lõnga valmistada nõgeseist, niisamuti algeliste kalapüüniste "kudumine" (kõige algupärasemad võrgud tehti pajukoorest ja nahkpaelttest). Kindlasti osati valmistada ka paunu ja majapidamisnõusid tohust ning padasid savist. Selge on, et sääraste tarbeasjade valmistamine kui amb ja nooled, suusad, ehitised, majapidamisriistad ja rõivad ning ka tööriistad nõudis kaunis suurt meisterlikkust ja käteosavust. Tööriistadena neis töis tarvitati mingisugust vasarkirvest, mille uurali nimi näib olevat **tupka* (soome keeles veel säilinud kujus *tukka*, kirvestukka 'kirvekanna' tähenduses), ning *?kurast* (= nuga) ja peitlit, *puraskit* (vrd. sm. *pura*, *puras* 'peitel, puur'), mis olid arvatavasti kivist tehtud. Varrel ja käepidemel on kaks uurali nimetust: *lüsi* ja 'sang' (sm. *panka*, vrd. ülemaal). Õblemistööd tehti suure nõelaga (sm. *äimä* 'kotinõel'), mis küll oli tehtud luust, nagu veel tänini ostjakkidel. Tähtis töövahend oli liim, mille uurali nimi *tüma* on veel soome ja eesti keeleski säilinud, kuigi viimases tublisti tähendust muutnud (*tüma* [saaril, Wiedemann'i järgi] — pigi); see oli kindlasti kalaliim (ostjakid ja vogulid ning ka samojedid valmistavad veel praegugi liimi kalaräbust) ja teda tarvitati vibu osade ühendamiseks, nahatükkide kinnitamiseks suuskadele, kõõluste kõvastamiseks jne.

13. See, mis eespool on mainitud, tõstab uurallaste kodutööstuse primitiivsest kaunis tunduvalt kõrgemale. Tarbeainena kodutööstuses tarvitati, nagu selgub juba eelöeldust, eeskätt puud ja puukoort (pajukoort, tohtu), luud, kõõluseid, nahka ja kivi ning ka savi (padade jaoks). Ennakult tundub selge olevat, et uurali algrahvas polnud veel üldse jõudnud metalliaja tasapinnani. Siiski on imelik, et vase nimi leidub niihästi soomeugri kui samojedi keeltes. Kui see nimetus otseselt ei peakski kuuluma uurali algkeelde, peab ta igatahes pärinema ajast, mil veel oli kultuurivahetust soomeugrilaste ja samojedide vahel. See tõestab nii siis selle metalli nii vana tundmist, et tuleb küsida, kas ta vanadel soomeugrilastel ja samojedidel juba sellal ei võinud esineda tarbe-esemeks taotuna. On võimalik, et see metall on esiti toorel, ümbertöötamata kujul saanud tuttavaks soomeugrilaste ja samojedide asualal, enne kui teda õpiti taguma; on ometi raske aru saada, kuidas vaskmetall sellel kujul võis äratada säärast tähelepanu, et ta nimi laialiselt levis rahvaste seas. Mis ajal vase ümbertöötamine soomeugrilasil ja samojedidel on alguse saanud, seda selgitab kord loodetavasti muinasteadus.

14. Ühiskonna moodustas perekond ja suguvõsa. Perekonnaelu oli nähtavasti tublisti arenenud, sest on olemas uurali sõnu, mis tähendavad sugulussuhete eri astmeid: *isa*, *ema*, poeg, vennaksed-õeksed, lell (sm. *setä*, eestiski näit. Kuusalus *sedī*), *onu* (sm. *eno*), *käli*, tädi, ämm (sm. *anoppi*), *minia*, *küdi*, *nadu* jm. Kui tohime teha järeldusi järgnevaist ajastutest eelnevate kohta, oli suguvõsa kokkukuuluvuse aluseks isapoolne suguvõsa, kuhu naine siirdus mehelemineku kaudu. Tõsi küll, on olemas uurali *väi* nimetus (milline indo-eurooplasil näikse puuduvat), ent kui ka selle suhte jaoks oligi nimetus olemas, ei tarvitse see siiski tõestada, et seda suhet peeti päris sugulussuhteks. Abielusõlmimine — on nimelt olemas kosimisel ja pulmadel uurali nimetusi — sündis kahtlemata nii, et mõrsja vanemaile maksti tema eest teatud hind, mõrsja perekonnale kaotatud tööjõu tasuks. Lapsed, vähemalt pojad, said peale sündimist *nime*. Kuritegudest ühiskonna vastu oli tuntud vähemalt vargus, mis tõestab teatud määrani korraldatud omandusolusid. Arvatavasti varguse all — seda nimetati *sal(g)amiseks* (vrd. liivi keeles praegugi veel *salai* 'varas'; redig. märkus) — mõisteti seda, et keegi ühisest saagist hoidis midagi salaja enesele. Tõenäone on, et sugukonna vanimal, s. o. — hilisemate ajajärgude järgi otsustades — vanima haru vanimal liikmel esmassünniõiguse järele oli mingi käsutusvõim soo üle ning et nii siis oli olemas mingisugune sugukorraldus.

15. Kuivõrt kauplemisest sel ajal võib rääkida, oli see teadagi oluliselt vahetuskauplemine. Vanimat kaubavahetust osutavad sõnad on need, mis tähendavad 'andmist' ja 'võtmist'; aina uurali algkeelest meieni on säilinud sõna *müüma*, mis ometi on tähendanud vaid 'andmist'. Märkust väärrib, et on olemas uuraliaegsed hinna ja mõõdu (mord. *orks*, ostj. *unt*) nimed; tarvitati muidugi mingisuguseid loodusmõõte, mille nimedest vanim säilinu on *süld* (sama sõna kui *süli* omast. *süle*, nimelt arvatavasti viimase mõõdu osastav kääne, mis on võetud tüveks). Uurali arvsõnu pole samojedi keeltes enam kui tõenäoselt *üks*, *kaks*, *viis* (viimase vaste samojedis esineb tähenduses 'kümme' ja nii siis annab ilmselt tõendust kümnearvusüsteemi põlisuse kohta), ning 'poolt' tähendav sõna (soome keeles säilinud kujus *pieli* 'uksepiit' — eesti *peel*). See ei pruugi tõestada seda, et ei osatud muude arvude vahel vahet teha, vaid muud vanad arvsõnad on võinud kaduma minna.

16. Uurallaste usundist on säilinud väga vähe keelelisi mälestisi, kuid see vähene, mis on säilinud, on tähtis. Esimene sellele alale kuuluv sõna *kalm* omast. *kalmu* (sm. *kalma*) juhib meid ühtlasi küsimusele keha kohtlemisest peale surma. Samojedis *kalm* sõna vasted tähendavad 'laipa, surnut' ning ka 'surnu vaimu'. Soomeugri pool (läänemeresoome keeltes, mordvas) sõna *kalm(a)* tähendab 'hauda', kuid ka 'laipa' (näit. soome: *kalman* haju = surnulehk, *kalman* kalpea = surnukahvatu). Algupärane tähendus oli kahtlemata 'laip, surnu'. Vanul uurallastel oli kombeks, nagu see esineb või on esinenud mitmel muulgi rahval, et surnu laip matmata ainult pandi välja (veel nüüdki matavad samojedid oma surnud kirstudesse, mida mulda ei panda), ning see seletab meile, kuidas üks ja sama sõna võib ühtlasi omada 'laiba' ja 'haua' tähendust. Samal sõnal on edasi, nagu tähendatud, olnud 'surnuvaimu' tähendus, ega me saa kahelda, et surnute kummardamine on muistseil uurallastel olnud üldine, kuigi surnuvaimu on vahest tähendatud vahelduvate nimetustega. Üheks sääraseks nimetuseks on olnudki *vaimu*, 'hingamist', ka hinguses, hingamises ilmnevat 'elu' tähendav sõna (soomes on see uurali sõna säilinud kujus *vaimo*, 'naine', kuna eesti *vaimu* tähendatakse soome keeli sõnaga henki; soome keeles on *vaimo*-sõna tõenäoselt saanud oma nüüdse tähenduse seetõttu, et abikaasa-naist kallistusnimega on nimetatud 'vaimuks'). See arvamine, et hing on esinenud hinguses ja et inimesel selle lisaks on olnud tema kõrval käiv varjuhing, ongi kindlasti igivana. Kes-teab kõige tähtsam uurali usundiajalooline sõna on *tōotama*, millest veel substantiiv leidub lõunaeesti vanas

härjanimes *Tõiv* ja muistses mehenimes *Lembitõiv*, ja millise algupärane tähendus on nähtavasti olnud 'ohverdama', 'ohvrilubadus, ohvritõotus', sm. *toivo* 'lootus', *toivottaa* 'soovida'. Ohver tõenäoselt on sündinud sellest, et surnuile pakuti toitu, mida neid arvati tarvitsevat oma surmajärgseski elus; sellest arenes surnute ja vaimude meelega sündiv ohverdus. Ometi pole tarvis oletada, et kogu uurali usund oli ainult surnuteusk: kahtlemata on ka loodusvaimude uskumine igivana. Sellevastu on raske otsustada, kas kujuteldi loodusvaime inimese või looma välimusega või kas oli loodusvaimudeusk ainult looduse enese hingestamine. Samuti on teadmata, kui vanadest aegadest loodusvaimude-usule lisandus nende kummardamine. Vaevalt võib kahelda, et juba noil varaseil aegadel usuti, et erilised isikud saavad vaibuda olekusse, kus nende hing liigub vahetus ühenduses vaimudega. Kas nõiatrumm, mida tark ehk nõid tarvitas tolle erilise uneleva poolune sünnitamiseks ja fantastilisuse suurenduseks, on juba nii vana, muidugi ei saa kindlasti öelda, kuid selles, et seegi on väga vana, ei maksa kahelda tema levimist silmas pidades.

17. Niisugune on see hõredajooneline pilt, mis meil eeskätt keeleliste ainete põhjal on võimalik saada uurali algrahva elust. Selle algrahva *a s u p a i k a d e* kohta sõnavara ei anna mingisuguseid kindlaid viipeid: see loodus, mis peegeldub selles sõnavaras, võiks leiduda paljudeski kohtades. Näeme, et uurali algrahvas on asunud metsarikkas maakohas, kus suvi ja lumine talv on vaheldunud. Tõsi küll, pole palju ajaarvamisest puutuvaid uuraliaegseid sõnu — niisugused on vaid sõnad *suvi* ja *voos* 'aasta; viljasaak' (esineb ka sõnas *tänavu*, vrd. sm. *vuosi* 'aasta', *tänä vuonna*); kuna suuski (ja järelveetavat põdrarege või jalasrege) on tarvitatud liiklemisvahendina, on talv pidanud olema lumerohke. Veekogudena leidus jõgesid, ojasid ja ka järvi (m. s. eesti *jõgi*, sm. *joki* sõna on uuraliaegne); tähelepanav on, et mere nimi puudub. Põhjapõtrade esinemine niisama nagu ka metsapuude nimed (*kuusk*, siberi nulg ehk siberi kuusk [*Abies sibirica*], mänd, päiklimänd [*Pinus cembra*], kask — *kõiv*, haab, *paju*, *toompuu* ehk *toomingas*, samuti ka eriti *murakmarja* nimi [sm. *muurain*]) juhivad põhja poole. Ometi tuleb meeles pidada, et ei saa teha suuri järeldusi mõningate puude nimede puudumisest: kui samojedid korra on asunud lõunemal kui praegu, siis nad nüüd muidugi on unustanud lõunapoolsemate metsapuude nimed. Paar puunime (päiklimänd, siberikuusk) tähistavad meie praeguste taimegeograafiliste teadmiste järgi ida poole, vähemalt Euroopa idaossa — kui ainult puunimed samojedi keeles ja idapoolseis soomeugri keeltes on tähendanud

samu puuliike kui praegu. Muidugi tuleb uurali algkodu küsimus otsustada ainult ühes koos soomeugri algkodu puudutava küsimusega: mida läänemale viimane tuleb paigutada, seda läänemale siirdub uuraligi oma. On tähelepanv, et sõnavaras pole midagi, mis sunniks otsima uurali algrahva asukohti veel kaugemalt idast kui Euroopa idapoolsem osa siinpool Uurali mägesid. Kui teatud *ma*-lõpulised jõenimed (näit. *Totjma*; redig. märkus), nagu oletatakse, on samojedi algupära, siis selles oleks ka tõestus, et samojedide varasem kodu ja nõnda siis kindlasti ka uurallaste oma on olnud Ida-Euroopas.

18. Sellest ajast, mil uurali algrahvas on elanud, on ettevaatuse mõttes kõige parem mitte rääkida, kuna keel ei anna selle kohta mingit otsest teadet. Mitte mingil juhul ei võiks vahest uurali ajastut oletada hiljemaks kui neljandasse aastatuhandesse enne meie aja-arve algust. Peale päris uurali ühisaegagi võisid kokkupuutumised samojedide ja soomeugrilaste vahel edasi kesta.

2. Soomeugri aeg.

19. Uurali algkeel jagunes — kahtlemata geograafilise ala laienedes — kaheks: teisale moodustus samojedi, teisale soomeugri algkeel, mida viimast kõneles soomeugri algrahvas. Kuna me jälgime soome sugu rahvaste eelajalugu, on meie lähim ülesanne nüüd kujundada endile pilt viimaks mainitud rahva kultuurist. Soomeugri ajastu all mõtleme seda aega, mil praegused soomeugri keeled moodustasid veel oluliselt kokkukuuluva terviku ja soomeugri algkeel oli terviklik või, kuigi ka keeleline erinevus võis olla juba alanudki, eri keelte alad olid veel nii lähestikku, et ainete vahetus eri keelte ja nõnda ka kultuurivahetus eri rahvahõimude vahel oli võimalik.

20. Soomeugri aeg oli muidugi otsene jätk uurali ajale. Soomeugri aja vanim kultuur oli oluliselt sama kui uurali aja lõppjärgu oma. Kuid soomeugri aeg on kindlasti kestnud palju sajandeid ja loomulikult on selle aja jooksul ka kultuur edenenud.

21. Oma elatusviisidelt oli soomeugri algrahvas tõenäoselt veel ikka edasi peamiselt "anastavate" peatoiduse-muretsemisviiside, metsastuse ja kalastuse astmel. Muidugi on täielik põhjus oletada, et nende mõlemate elatusviiside alal oli niipalju edasi jõutud, et oli õpitud tarvitama üha paremaid ja kindlmaid püügiabinõusid. Kõne-

lemata sellest, et soomeugri loomanimetusi on tublisti rohkem kui uuraliaegseid, mis võib tulla ka sellest, et soomeugri aeg on meile ligemal kui uurali oma, on põhjust mainida metsastuselviisi kohta, et on olemas piigi nimi, millel on järeletulijaid eri soomeugri keelis (on ebakindel, kas kuulub eesti *oda*, sm. *ota* nende hulka). Vibu ja noole nimed on, nagu ju mainitud, juba uuraliaegsed, kuid arvatavasti sündis vähehaaval selle püügiriista tõhususe arenemine, ja kindlasti õpiti korrast suuremal arvul püügiabinõusid ja -viise kasutama. Teatud lõksu ja silmuse (püünispaelte) nimed ulatuvadki tagasi soomeugri aega (nii näit. sm. *nakki* 'mingi lõks', võimalikult sm. *rita* 'kastlõks', mis võiks olla veelgi vanem, ja sm. *pynnä* 'mingi silmusseadis').

22. Tähelepanavat edu oli saavutatud nähtavasti kalastuse alal. Kalastuse tähtsust näitab juba üha kasvav kalanimedede hulk (näit. *säinas*, *?särg*, *säga* [sm. *säynävä*, *särki*, *säkäkala*]), kuid arusaadavalt veel enam tubli hulk kalapüüniste nimesid. Selliseist mainitagu esiteks sm. *pato* 'kalatõke, -sääs', ning *otava*, mis esialgu, nagu varem on mainitud, on olnud ainult aianimetus, kuid ilmselt soomeugri ajal tähendas isesugust võrktõket (Soomes Kivijärvel tähendab *otava* 'võrk-sääsa': tugevas vooluses jäävad pärivett laskuvad kalad võrgu kumerusse). Siis on mainida soomeugri kalapüünis sm. *kulle* 'pärata noot' ning *suuria* või *surja* 'kotisarnane veonoot, mida veetakse pärivett'. Lõpuks on veel *õng* (sm. *onki*), mis esialgu on vist tähendanud ainult puuoksa; säärane on algelisim õng kindlasti olnudki, kuigi pole kindel, kas on just sellel nimetusel juba soomeugri ajal olnud kalapüünise tähendus. Ei saa siis kahelda, et kala püüti soomeugri ajal sääsadega, algeliste nootade ja võrkudega ning kindlasti ka õngedega.

23. Eriti tähelepandav on edu karjapidamise alal. Uurali aja pärandusena oli taltsaks loomaks ainult koer (*peni*) ja vahest pooltaltus põhjapõder (sm. *poro*), millise looma pidamine oli õieti midagi metsastuse taolist, mingi „viljelev“ metsastus. Kindlaks lisaks sellele taltsale loomastikule tuleb soomeugri ajal lammas, kelle soomeugri nimi on eesti saartel esinev *uhe*, *uhi* 'emalammast', üldisem *utt*, *ute* (vrd. sm. *uuhi*, *uuttu*, *uitti* jm.). Kindlasti oli soomeugri-lasil, samuti kui vanadel indoeurooplastel, lammas vanim päris-koduloom. Lammast peeti nii lihaloomana kui ka ta naha pärast. Lamba pügamine on asi, mida indoeurooplastedki on õppinud hilja; seevastu ei ole võimatu, et vill kitkuti lambal käsitsi (villa, kuid üldsegi loomakarva algupärane nimetus on *puna*, mis pärastpoole — samuti nagu

teine hilisem sama tähendav sõna *karv* — hakkas tähendama 'värvi' ja viimaks kõige värvikamat värvi, 'punast').

Kuid näib, nagu poleks soomeugrilaste karjatundmine piirdunud sellega. On tõepoolest raske sõnavara najal sel alal siduvaid otsuseid teha, sest sõnade tähendus võib suuresti kõikuda, kuna nad tähendavad pigemini teatavasoolist või teatava-ealist looma kui teatavat loomaliiki. Nõnda näit. sama sõna, mis sürjani (ja ob-ugri) keeles tähendab lehma, lapi keeles tähendab põhjapõdravasikat, sama sõna, mis ühes keeles tähendab mära, tähendab lapi või ostjaki keeli põdralehma jne. Ometi näikse olevat olemas väga vana veis-lojust tähendav sõna, mis ka soome keeles veel leidub kujus *hehko*, *hieho* (vanimas kirjakeeles varasemas kujus *ehko*) — ?eesti keeli *õhv* 'lehm-mullikas'. Sellega koos mainitagu veel sõna *aher* omast. *ahtra* (sm. murd. *ahtera*), millel on vasted mordvas ja ungaris. Ning lisaks sellele pole võimatu, et sõna *hobune* kuulub soomeugri sõnavarra. Tähelepanev on sm. *lupo* 'mära' (vrd. ung. *ló: lova*), kuid pole enda harulduse tõttu kindel. Sellest teadagi veel ei järgne, et need sõnad tähendavad kodustatud ja inimese teenistusse võetud loomi. Mis puutub veisekarja, siis praeguse käsituse järgi oli selle pidamine indoeurooplaste peamisi elatumisviise, ja kuna peab oletama naabrust viimaste ja soomeugrilaste vahel, pole tarvis sugugi võimatuks pidada, et lehm koduloomanagi oli soomeugrilasile tuttav. Seevastu hobuse taltsutamise on indoeurooplastilgi hilisem — ta oli neil enam tuntud taltsutamata kui taltsana — ega meil ole ka soomeugrilaste juures mingit muud tõestist hobuse varasest tarvitamisest inimese teenistuses, kui et ta võrdlemisi vara ilmub neis soomesugu rahvaste eelajaloolis ajajärkudes, millest kohe edasi tuleb kõne. — Edasi oli veel mesilane (lõunaeesti *mehine*, sm. *mehiläinen* on algsemakujulised) ja temalt saadav *mesi* tuntud soomeugrilasile; see muidugi veel ei tõesta, et oli olemas päris mesilastepidamine, vaid mett koguti metsmesilaste pesadest. — Soome, lapi ja kauges ostjaki keeles leidub nimetus, mis võiks viibata algastmelisimale linnupidamisele, nimelt sm. *uuttu*, mis tähendab puuõõnes olevat (osalt kunstlikult tehtud) vesilinnu pesa; vesilinnu munetamist sääras pesas leitakse kõigil mainitud keeli kõnelevail rahvail ning see võib olla pärandus alg-ajast.

Mil määral soomeugrilased oskasid karjatooteid kasutada, on teadmatu. Tõenäone on siiski, et piima kasutamine on vana, nagu näikse võimalik olevat järeldada m. s. ungarikeelsete lehma- ja piimanimetuste varal ja ka sellest, et näib olemas olnuvat lüpsmist tähendav soomeugri sõna (ung. *tej*; väga kahtlane, kas meie *piim* kuulub sel-

lega ühte). Tähelepanu väärrib, et *või* on soomeugri nimetus; ometi ei anna see asjaolu mingit kindlust võivalmistuse vanaduses, sest kõnealune sõna tähendab ka 'rasva' üldse, ning vanimad võivalmistamist tähendavad sõnad, mis leiduvad soome ja mordva keeles (sm. *pettää* 'kirnuga võid teha', vrd. ka eesti *pett*, *petiipiim*, sm. kõrvalkuju *pyöhtää*), tähendavad esialgselt (nagu vastav sõna lapi keeles osutab) ainult männaga segamist. Kreeklaste (Herodotose ja Hippokratese) jutustuste järgi valmistasid juba muistsed sküüdid võid, koguni väherasvalisest märapiimast; nii pole võimatu, et algeline võivalmistus soomeugrilastelgi võiks ulatuda igivanadesse aegadesse.

24. Kas oli soomeugrilasile põlluharimine või mõni selle toode tuttav, on küsimus, millele varemalt on paistnud olevat põhjust vastata eitavalt. Seevõrra kui nüüd tunneme soomeugri hääliknähte, võime kindlasti otsustada, et sõna *iva* (sm. *jyvä*, murd. *jivä*) põlvneb soomeugri ajast. On teadagi mõeldav, et temas ei sisaldu mingit kultuurtähendust, vaid et ta on tähendanud ainult 'seemet'. Siiski on tähelepanav, et see sõna on laen indoeurooplaste käest, kus see on ilmselt vana viljaliigi nimetus, vist küll odra. Ka üks teine viljaliigi nimi on ungari keeles, *köles*, mis tähendab hirssi ja mis vogulis (kujul *koläs*) tähendab 'jahu' — nii siis ilmselt algselt viljaliigi nimi. Selle sõna tüvi kuulub häälikuliselt ühte meie sõnaga *külvama*, lapis *gilva* omast. *gilvaga* tähend. 'seeme' = eesti **külve* omast. *külve*, milline lapi tüvi on arvatavasti soomest laenatud, kus *kylvää* verb. Hirssi peavad mõned vanimaks indoeurooplastile tuttavaks viljaliigiks, ja sellepärast peab arvama võimalikuks, et see vili on olnud tuttav ka muistseile soomeugrilasile. Võib nõnda siis vähemalt vahest oletada, et soomeugrilased on saanud indoeuroopa naabreilt vilja, mida nad ehk ise ei kasvatanud. Teisest küljest tuleb siiski tähele panna, et primitiivne põlluharimine ei ole õieti sugugi raskem elatumisviis kui karjapidamine, vaid otse selle vastu võib viimane eeldada hulga raskemat ja nõudlikumat tööd. Algeline põlluharimine seisis päris lihtsas maaharimises puuoksaga, millest pärast on arenenud põllutööriistad, äkked ja adrad. Ei ole vahest seda silmas pidades võimatu oletada, et soomeugrilased võisid harrastada selletaolist põllutööd, mingisugust liikuvat maaviljust, s. o. kütiseharimist, kus maapind oli selleks kohane. Sõna äestama (nimelt sm. *karhita*; ?vrd. eesti *karuäke* = oksäke) näikse soomeugri ajast põlvnevat, niisama *kündma*. Neil sõnadel võiks olla ka ehk ju sama vana põlluharimistehniline tähendus: nad on võinud tähendada niisuguseid toiminguid, et puuga, mille teise otsa on jäetud oksi, riistaga, mille nimeks

ehk on olnud *küüs* (sm. *kynsi*, vrd. *kyntää*, e. *künda*) või selle sõna tuletis või liidand, on käsitsi maad haritud. Soomeugri aega ulatub võimalikult mordva *tarvas* 'sirp', kui eeldada, et ta põlvneb alg-aaria (=alg-indoiraani) sõnakujust **dhargas*; vanimat sirpi on muidugi võidud tarvitada ka heinaniitmiseks, nii et tema olemasolu niisugusest ei tõesta tingimata viljakasvatamist. Veel on mainida üks nüüdselt kultuurtaime nimi, mis tõenäoselt pärineb soomeugri ajast: *naeris*. Selle sõna vaste tähendab siiski ob-ugrilasil pähklimänni pähkliit, ja on tõenäone, et ta esialgu on olnud puu vilja nimeks ja on eestis ja ligemais sugukeelis saanud oma praeguse tähenduse samasuguse tähendusarenemise tõttu kui on olnud soome keeles kartulil: "peruna" (esialg. ainult 'puuperuna', s. o. 'puupirn' [tulnud rootsi päron'ist]), või õnal: "omena" (mis murdeti tähendab 'kartulit', 'maa-õuna'. Tähen-datagu, et liivlane nimetab kartuleid nimega *māna'grōD* = 'maanaerid'). — Teatud roanimetus *rokk* põlvneb soomeugri ajast ja tema eri soomeugri keelis leiduvate vastete tähenduse põhjal tahaks oletada, et ta esialgugi on tähendanud taimaineseist valmistatud rooga, mille valmistamise jaoks polnud tarvis viljajahvatamise oskust; kuna siiski ostjaki keeles on vastaval sõnal tähendus 'kalarasva keetmisel moodustunud põhjapaks' ega ole mingisuguseid abinõusid, et seda tähendust tõestada hilissündinuks, siis ei saa me sellest toidunimetusest mingit tõestist toit-taimede kultiveerimise ea kohta. Soomeugri sõna on ka *leem*, mis igatahes on tähendanud keedetud liha- või kalaleent.

25. Meil tuleb eelnähtu järele asetada soomeugri algrahva kultuur tublisti kõrgemale kui seda võiks oletada, eritigi silmas pidades seda madalat haridusastet, millel on vogulid ja ostjakid, kuna need rahvad praegusel ajal on metsastaja- ja kalastaja-astmel ja võiks olla põhjust oletada, et nad on algupärase soomeugri arenguastme alal hoidnud. Mitmel põhjusel näib ometi asi olevat säärane, et voguleid ja ostjake peab võtma kui uue ja ebasoodsa geograafilise asendi tõttu kultuuris taandunud rahvaid, või jälle vogulid ja ostjakid on, samuti nagu laplasedki, alamal astmel olnud rahvad, kes on omaks võtnud soomeugrilise keele.

26. Elamute nimedest on soomeugri *koda*, *lakk* ja ? sm. *korsu* 'onn, hurtsik'. Esimene neist on muidugi tähendanud toda vana koonusekujulist koda, millest juba varemini on olnud kõnet ja mille kujundid veel tänapäev edasi elavad eri soomeugri rahvaste juures: elamuna (osalt ajutisena) laplasil, voguleil ja ostjakkidel, keedukojana eestlasil ja soomlasil, rehena mordvalasil ning metsastusonnina sürjanitel. Kindlasti on juba vanast ajast, võib-olla juba

uurali ajast saadik, elamuks tarvitatud ka maakoobast, mille peale võidi ehitada niisugune koonusekujuline koda, millest oli juttu. Muldonn leidub veel nüüdki rehana tšeremissidel ja mordvalasil ning elamuna ostjakkidel ja isegi mõnikord soomlasil-eestlasil. Kahtlemata on tähendanud isesugust ehituskujundit *lakk* (praeguses tähenduses hiline), sm. *lakka* (esineb ka voguli ja ung. keeles), mis oma kõige algsemas kujus on olnud hagudest valmistatud ühe poolega libakatus, aga millest nähtavasti on vähehaaval arenenud algeline palkelamu — kui vara, on esialgu võimatu arvestada.

Küla, millise sõna vaste voguli keeles (*kwäl*) tähendab 'elahoone', ei ole algselt tähendanud muud kui kohta, kuhu sisse minnakse (vrd. *külla minemist* jne.), ega ole ilmsesti olnud mingi kindlat laadi elukoha nimi. Kõige vanem panipaik on *talas* (sm-s tähendab 'venekuuri', 'kalakuivatustelinguid' jm., sellega suguluses vahest meie *tala*), millega varemini märgiti elava puu või postide otsa seatud õrsi toidukraami säilitamiseks.

27. Elamu sisseseadest peab sellele lisaks, mis uurali elamust on öeldud, eriti mainima seda, mida tõenäoliselt nimetati sm. sõnaga *pöytä* 'laud' (meie *pöid* on sellega algselt identne), mis ommoodi võib jutustada muinasloo kogu soomesoolaste elamu arenemisest muistseist aegadest saadik. Kõige algupärasemalt on *pöid-pöytä* tähendanud elamu taguosa mullast tehtud kõrgendit, mida tarvitati magadislavana ja istmena; me leiame sõna edasi eri soomeugri keeltes magadislava, pingi ja soomes — arvatavasti osalt germaani mõjustuse tagajärjel — laua tähenduses. Muust elamu sisseseadu puudutavast nimistust paistab silma *voodi* ning *piht* (omast. *pihi*), millega mõeldi muistse aja toalampi: *peerupihti*. Riistade nimetusist mainitagu *kaha*. Tähtis elamuga ühte kuuluv sõna on ka *uks*.

28. Rõivasse puutuva sõnavara alalt on meil sellest ajast paar teatava määrani ebakindlat näidet: sm. *?sopa* (näit. soome *sotisopa* 'sõjasärk, sõjarüü'), eesti vaste *sõba* (tavalisim tähend. 'vaip'), mis esialgu on vahest tähendanud mingisugust "särki", s. o. küll ainsat vastu ihu kantud karvatuks kulunud või kulutatud (või ka kalanahast tehtud?) rõivast, ning *?sõlg*, mis on tähendanud rõiva kinnitit. Rõivaiks igatahes edaspidigi tähtsal määral olid loomade nahad. Tähelepandav on veel *pael* (sm. *paula*) rihma, kinniti tähenduses.

29. Ei või muidugi kahelda, et aja jooksul püügiabinõud kujunesid üha oskuslikumaiks, elamud ja nende sissesead, majapidamisriistad ja rõivad rikkamaiks ja et selle kõrval kodutööstuseoskus edenes, kuigi just otse ei saagi sellelt alalt mainida palju sellist sõna-

vara, mida kindlasti võiks väita soomeugri päranduseks. Küllap oskasid vanad soomeugrilased ümber töötada nahku, valmistada tohust mitmesuguseid oskusest tunnistust andvaid asju ning ka teha teatud punumis- ja palmitsemistöid, mida tarvitseti nii kalapüüniste kui ka kodu jaoks; eriti tuleb meeles pidada, et *kõis* on soomeugri nimi (vana on küll ka *rihm*, sm. *rihma* 'niit', niisama *noodaselis*, teatav noodanöör). Lõnga valmistati — nagu veel tänini ostjakkide ja vogulite juures — põdrakõõluseist, kuid paistab tõenäone, et siis juba osati teha lõnga ka nõgeseist, mida siis nimetati sõnaga, mis soome keeles on säilinud *pellava* 'lina' (samast tüvest võimalikult on tulunud eesti *põll*) kujul. Õmblustegevuses võidi peale *äimä* (luunõela) tarvitada *ora*, mille all mõeldi naasklile vastavat tööriista. Muudest tööriistade nimedest pälvib mainimist sõna *talb* (kiil, vai).

30. *Mineraalidest* olid vähemalt *vask* ja *sool* tuttavad, kuigi meil on ainuüksi keeleliste tõestiste najal raske öelda midagi nende tarvitamise kohta; eelmise sõna suhtes juhitage siin esijoones tähelepanu sellele, mis on lausunud uurali ajastust. Võrdlemisi varajasel ajal — enne kui ugrilased olid lahku läinud muudest soomeugri rahvastest — sündis ka kulla, hõbeda ja tinaga tutvumine, kuigi neil eestis ega lähimais sugukeelis pole vanu nimetusi.

31. *Liiklemisabinõude* alalt ei ole mainida uusi soomeugri sõnu lisaks ülemal esitatud uurali omadele (*suusk*, *sõudma*, sm. *polku* 'rada', *ahkio* 'põhjapõdraregi'); on nähtavasti olemas soomeugri palkidest kokku neotud *parve* nimi (?*parv*, sm. *parvi* või ?*purra*), kuid asi ise on kindlasti pärit veel vanemast ajast (vrd. ülemal lk. 11).

32. *Kauplemist* on tõestamas soomeugri ajast pärinev kaubakraami nimi, mille "juur" on säilinud meie sõnas *ostma*. Teadagi nahad olid tähtsaimaks kaubaartikliks ning ka väärtuse mõõduks.

33. *Arvudesüsteemist* on mainida, et soomeugri keeltes on arvsõnad 1—6 ühised. Tõenäoselt on siiski kümnesüsteem olnud valitsemas, kuigi arvsõnade nimed on muutlikud; kümnet näikse olevat nimetatud just sõnaga *lugu* (sm. *luku* 'arv'), oli olemas ka ühine nimetus *saja* jaoks, koguni 'tuhandelgi' on soomeugri keeltes vanu nimetusi. Aja-arvamisse kuuluvaid sõnu oli peale aastaajanimetuste (*suvi*, *sügis*, *talv*, sm. *touko* 'kevad', eesti vaste *tõug* — näit. *tõuvili* jne. — vrd. ung. *tavas* 'kevad') ka *voos* 'aasta' (juba uuraliaegne) ja *kuu*, mille järgi aega vist küll vähemalt ligikaudugi arvati.

34. *Perekonna* ning *sugukonna* arenemist tõestavad sugulastenimetused, mis moodustasid laialdase süsteemi, sisaldades täpsaid nimetusi eri sugulussuhteile. Paljud sugulusnimed ei viipa

loomulikule sugulussuhte, vaid on arenenud 'suurt' tähendavaist sõnust (vrd. *isa* — sm. *iso* 'suur'; *onu*, sm. *eno* tuleb samast tüvest kui *enam* [mordvas *inē* 'suur']; *äi*, sm. *äijä* 'vanaisa, -mees' ja 'palju', *ämm*, sm. *ämmä* 'vanaema, -eit', Soome kohanimes *Ämmäkoski* aga veel tähendamas 'suurt koske' jne.) ja osutavad seda tähelepanu, mis omistati eri sugulaste vanusvahedele. Sedamööda kui käesoleval hetkel võidakse otsustada, põhjenes ühiselu isapoolsel sugulusel, kuna seevastu ema sugukond jäi kaugemaks. Abielunaine tuli naimise kaudu mehe sugukonda, kuigi mitte just päris samale sugulusastmele kui tema mees; iseloomustav on, et abielunaist nimetati *orvuks* (ka sm. *orpana* 'nõbu', *orpo* 'orb, vaeslaps'), millise naisenimetuse kohta on tõestisi vähemalt hilisemaist aegadest. Tõenäoselt oli n. n. suurperesüsteem valitsemas, s. o. perekonna pojad jäid edasi oma isa perekonda ka peale naisevõtmist. Peale sugulusnimede ei ole olemas ühiskonnalise elu alale kuuluvat vana sõnavara; tõsi küll on *-kond*, *-kund* (liitsõnus nagu *pere-kond*, *kild-kond*, soomes ka iseseisev *kunta* 'vald'), mille vastel on mõningais sugukeeltes ka sõjajõugu tähendus, soomeugri sõna, kuid on ebakindel, kas tal on vanimail aegadel olnud ühiskonnaolude kohta käivat tähendust. Ka sm. *kansa* 'rahvas' sõna näikse olevat soomeugriaegne (eesti [abi]kaas ja partiklid *kaasas*, *kaasa*, *kaasast* on samatüvelised); tal siiski pole olnud laiemat tähendust kui 'paar', 'abielupaar' (votj. *kuz* 'paar', ung. *ház-as* 'abiellunu[d]'). Igatahes näib tõenäone, arvesse võttes sugukonna sõnastiku tublit arenemist, et sugukonda ehk hõimu ühendasid vähemalt usundilised sidemed, mis kergesti said ühiskondliku iseloomu.

35. Soomeugrilaste muistsest usundist saab loodetavasti luua kaunis selge pildi, kui esiteks on täpsalt läbi uuritud praegu elavate soomeugri rahvaste usundid ja kui on neist lahutatud hilisemad lisandid ning päevavalgele toodud algupärased käsitused, mis mitmel soomeugri rahval veel on meie päevini säilinud. Ei või oodata, et leiaksime rikkaliku nimistu ja mingi arenenud usundilise süsteemi. Peaosa sellest usundist oli surnute kummardamine (millega ligidalt liitus ka karukultus — looma hinge kummardamine). Selle käsituse kõrval, et inimese hing oli üdis või veres või et kõige pealt hingus, hingamine oli "hinge" nähtavaks avalduseks, näikse valitsemas olnud ka teine käsitus: inimese kehas oli ka teine hing, millel olid inimese välised jooned: vari-hing, mis võis aeg-ajalt vabaneda kehast ja jätkata oma elu pärast sedagi, kui inimene oli surnud — sel põhjusel anti surnule hauatagusele teele kaasa maapealse elu tarbeasju. Nii hingus- kui ka vari-hinge nimetused on muutlikud eri keeltes. Neid

surnute vaime arvati saavat mõjustada edasielavate olusid, mispärast neid pidi ohvritega lepitatama. Tõenäoselt teenis iga sugukond omi surnuid, omi isasid ja esiisasid, kellele järeletulijad andsid *sangari* (sm. *sankari* 'kangelane') nime. Nagu juba uurali ajast kõneldes on mainitud, oli ka usk loodusvaimudesse igivana ja kuulus vähemalt soomeugri algrahva, kui mitte koguni uurali algrahva usundisse; seevastu pole kindel, kas on loodusvaime ka jumalaina teenitud. Teadagi on võinud ka juhtuda, et algupärane surnuteusku kuuluv vaim on paigutatud määratud kohta looduses ja on muutunud loodusvaimuks. Vähe- malt soomeugri aega kuulub ka see käsitus, et targa ehk *nōia* hing — targa (teadja) viimaksmainitud nimetus on soomeugri ajast — võis astuda otsesesse ühendusse vaimudeilmaga; võimalik on ometi, nagu enne juba märku antud, et kõnealune käsitus on veel vanem.

Usundiajaloolisi nimetusi sellest ajast ei ole palju, kuid on siiski mõningaid tähelepanuväärseid. Nimega *koll* (sm. *koljo*) kutsuti vaimu, kes asus maa sees (või järvedes) ning tekitas tõbesid; see vaim oli ilmses ühenduses surnuteusuga. Ka õhuvaimu nimetus *ilm* (sm. *ilma* tähendabki 'õhk', ostj. *iləm*, *itəm* 'taevas, taeva jumal', ja võib-olla koguni ung. *imá-d* 'paluda' kuulub siia) on sellest ajast ja tõestab omalt poolt loodusvaimude-usku; küllap see sõna tähendas algsest vaid 'õhku', 'taevast' ja hiljemini ka sama mõistet vaimuks või isikuks käsitatuna. Vaimu või isiku tähendus on igatahes algusest peale olnud ri-lõpulisel tuletisel *ilmari* (sm. *Ilmarinen*, mütoloogiline sepp), mida pole võimalik jälgida permi keeltest kaugemale, kuid võib siiski olla ka vanem (votj. *inmar* 'jumal' = sm. *ilmari* tähendab siiski ka 'taevast'). Veel teine õhuvaimu nimi esineb lapi keeles ja ob-ugri keeltes (lapi *diermes*, ? = ob-ugri *türem* jne.). Võimalik, et mõned nimetused, mis leiduvad ainult mõnes üksikus keeles, ometi on pärit nii muistsest ajast, et neid vanuselt tuleb pidada soomeugri ajast põlvnevate võrdseiks. Sellised on mõned hoopis vanakujulised laensõnad nagu mordva *pavas* 'jumal, õnn' (vrd. muinasindia *bhagas* 'õnnetooja'; koguni ebakindel on, kas kuulub sellega ühte soome rahvalauludes esinev *pavannainen*), mordva *azoro* 'härra' (muinasindia *asuras* 'imejõuline jumal') või meie *kõu* (sm. *kouko*), mille varasem tähendus on olnud 'vanamees, -isa', algtähendus aga näikse olnuvat 'surnuvaim', ja sellest 'surm', 'surmavaim', samuti ka sm. *marras* (vrd. *marraskuu* = november, surnutekuu; eestis *marras[k]-nahk* = surnud nahk), mis esialgu on tähendanud 'surnut' (vrd. muinasindia *mrtas* 'surnud'). Viimaksmainitud nimetused on selged üldnimed; üldse on sel alal üld- ja pärisnime raja väga kõikuv.

Usulisiks teenistuspaiguks olid pühad salad (vanu nimetusi on *hiis* ja *laas*, sm. *lansi* 'madal[ik]' = votj. *lud*; mõlemad paiganime-tused, mis on saanud ka püha paiga vaimu tähenduse). Mingisuguse templi eelkäijaks oli haldjaile pühendatud pühi aitu, kus säilitati jumalate kujusid ja kuhu viidi ohvreid. Targa ehk šamaani soomeugri nimi *nōid* on juba varemini mainitud.

36. Soomeugri algkeeles sisalduvad ainesed, mis kuuluvad n. n. laen-aineste alale, lasevad meil järeldada, et soomeugri algrahval on olnud naabreiks indoeuroopa rahvaid, kuigi meile võib sünnitada teataval määral raskusi kindlaks teha, millist indoeuroopa keelt need naabrid on kõnelnud. Mõned neist aineseist osutavad oma tunnusmärkidega selgesti indoiraani ehk aaria keelte poole, teised jällegi veel vanemale keelekujule, mis kord on olnud niihästi aaria kui ka muude indoeuroopa keelte taga, s. o. teisiti öeldes: indoeuroopa algkeelele.

Indoiraani ehk aaria keelte tähtsaks tunnusmärgiks on, et algu-pärased "palataalid", keele esiosa abil hääldatud *k*, *g* jne., on muutunud sibilantideks (*ś*, *ž* jne.), näit. indoeur. **kmtóm* 'sada' (aaria *šata* jne.), mis siis edasi on iraani keelis muutunud lihtsalt *s*-ks, *h*-ks jne. Sibilantideks muutumine on nii vana, et see nähe on pidanud kuuluma juba esiaaria keeleastmele; kui mingis kujus on "palataal" alal, siis tuleb öelda, et kuju pole aaria keelte oma, vaid kuulub kas koguni teisele keeleharule või indoeuroopa algkeelele. Kui aga mingis sõnakujus leidub sibilant, siis ei saa see kuju olla enam indoeuroopa algkeelde kuuluv, vaid on aaria kuju (või kuulub mingisse muusse n. n. satemkeelde). Aaria keelile on samuti omane ka üks teine vähemoluline tunnus: *s*-i muutumine *š*-ks *k*-hääliku järel. Teatud määral noorem on üks eriti tähtis aaria omadus: vanad indoeuroopa vokaalid *o* ja *e* on üldiselt öeldult mõlemad muutunud *a*-ks aaria algkeeles; siiski kindlasti aaria algkeele vanimas järgus on *o* ja *e* olnud üldiselt alal. Neid tunnuseid silmas pidades saame umbkaudselt kindlaks määrata vanimate soomeugri keelis leiduvate indoeuroopa laenaineste vanuse ja lähtekeele.

Kõige pealt meil on teatav hulk laensõnu, mis osutavad otse indoeuroopa algkeelele, nii näit. see 'kümne' nimetus **-deksan*, mis esineb sm. arvsõnus *kahdeksan*, eesti *kaheksa*, ja *yhdeksän*, eesti *üheksa*, õieti = 'see hulk, kuhu tuleb lisada 2 või 1, et saaks kümme' (varasem kuju **deksam*; tõenäoselt on algkuju olnud niisugune, et

sellest oleks pidanud tulema sm. **kahdendeksan*, **yhendeksän*, eesti **kahendeksa*, **ühendeksa*, ent siin on sündinud siselühennemine; indoeuroopa kuju **dekm*); võimalikult on ka äsja kõnes olnud *koll* laen indoeuroopa algkeelest, ehk ka veel *kõu*, *kouko* ning samuti *ostma*, niisama tšerem. *pundaš* (votj. *pydes*, sürjani *pydös*) 'põhi' (indoeur. **bhundhos*, vrd. ladina *fundus*); kes-teab viimaks ka veel *mesi*. Aga nende kõrval on sõnu, mille kohta ainuüksi keeleliste tunnuste varal on võimatu teada, kas neid tuleb pidada võrdseiks esitatutega või neid peab pidama aaria (indoiraanide) algkeele vanimast järgust saadud laenudeks (mis m. s. on alal hoidnud *o* ja *e*); need sõnad nimelt — vahest juhtumisi — ei sisalda mingit kindlat aaria tunnust, kuid võivad sellest hoolimata kuuluda vanasse aaria keelekuju. Siia kuuluvad: *orb*, sm. *orpo* 'vaeslaps', *orpana* 'nõbu' (õieti 'surnud venna laps või ka kodunt mehele viidud tütar', nii siis algtähend. 'orb'); *õng* (sm. *onki*), *ora*, sm. *ojat* 'adrakured' (vrd. vepsa *adra-ojad*); *iva*, sm. *jyvä* (indoeur. **jeuā* algtähenduses 'oder'); sm. *vermen* 'ihukate', *vermes* 'rõivas' (vrd. lp. *vierbma*, *fierbma* 'võrk', ind. *varman-*, iraani *varəma* < **vermen*); ung. *tej* 'piim' ja *tehén* 'lehm' (vrd. indoeur. *dhēi-*, **dhəi* 'imeda', mida ungaris vastab *tej*; *tehén* on nähtavasti = **tejen*, — vrd. ung. *fehér* ja *fejér* 'valge' —, mis näikse põhjenevat indoeur. kujul **dhəinu-*); mordva *tarvas* 'sirp' (indoeur., aaria **dhargas*). Täiesti ebakindel oma aja suhtes on *mõdu*, sm. *metu* 'mesijook'; viimane võiks oma tunnuste poolest olla kas indoeuroopa või varase iraani sõna, aga võib olla ka hilisemat balti, germaani või slaavi algupära.

Viimaks tulevad sõnad, mis osutavad ilmseid aaria tunnuseid ja mis siis ka ei või mingil juhul olla saadud indoeuroopa algkeelest. Niisuguste hulka kuuluvad *o-*, *e-*sõnad, mis on pärit varase aaria algkeelest: *põrsas* (algsem kuju soomes *porsas*; soomeugri keeled eeldavad aaria poolt kuju **poršos*, millise olemasolu võib konstateerida soomeugri keelte abil; kentum-keeltes on sõnaseesmine *k*: kreeka *porkos*, lad. *porcus*); ?sm. *siikanen* 'odraokas' (vrd. aaria *šūka-* samas tähenduses; ühtekuuluvus kaheldav); lõunaeesti *mehine* 'mesilane', sm. *mehiläinen* (eesti-sm. **mehi-* eeldab algkuju **mekši*, milles *š* on tüüpiliselt aariapärase); *rihm* (vrd. ülemal; algsem 1. silbi vokaal -e-). Muudest vanu aaria tunnuseid osutavaist sõnust nimetatagu: *sada*, sm. *oras* 'isane' (samast tüvest arvatavasti meie *orikas*, sm. *ori* 'täkk'; redig. märk.); *tarn* (teatav taim, votj.-sürjani *turün* 'hein', ind. *trna-* 'hein'); *ais*; *udar*; ?*tala* ja ?*talas* (vrd. ülemal, sama sõna laenatud hiljemini germaani poolt, vt. edasi ptk. 51 *tela*), mordva *pavas*

'õnn, jumal' ja *vérgéz* 'hunt' ning vana merenimi, mis soome rahvaluules on alal hoidunud kujul *sarajas* (*Sariola* mütoloogiline kohanimi jne.).

Need laenud nii siis näitavad, et soomeugrilaste naabreiks on olnud rahvast, kes on kõnelnud oluliselt indoeuroopa algkeelega identset keelt, oli see siis indoeuroopa algrahvas ise või mõni tundmatu indoeur. rahvas või koguni võimalikult see indoeurooplaste haru, kelle keel hiljemini on kujunenud aaria keelekujuks, s. o. aarialaste veel indoeuroopa algkeelt kõnelnud esi-isad. Igatahes on soomeugri algrahvaga kokkupuuteis olnud ka keele järgi otsustades kindlasti aaria tõugu rahvas; viimase keelekuju siiski ei olnud ei india ega iraani keel, vaid oluliselt niisugune, mis on olnud neile mõlemaile ühine (varemalt). Kõige enam on meil põhjust oletada, et need aarialased on olnud iraanlaste esi-isad keeleldasa.

Kuigi laensõnade põhjal kultuurajalooliste järelduste tegemisega peab olema väga ettevaatlik, võime siiski ilmsesti otsustada, et soomeugrilased on palju õppinud oma indoeuroopa naabreilt. Ilma et siinkohal ligemalt analüüsida eri laenukihtidesse kuuluvaid sõnu, juhitagu eriti tähelepanu niisugusele sõnale kui *iva*, *jüvä*, samuti mordva 'sirpi' (?), ungari 'piima' ja 'lehma' tähendavad sõnad, kui-võrra neid tuleb lugeda kõnealusesse laenudejärku. Tähelepanu vääriwad ka nimetused *mehine* ja *mesi*, laenatud arvsõnad ([kah-, üh-] *eksa*, *sada*, idapoolsete sm.-ugri keelte 'tuhande' nimetus), käsitöö (*ora*, *vasar*), perekonnaelu (*orb*, nõbu-*orpana*), usundi (*koll*, *marras*, mordva *pavas*, *azoro*) alale kuuluvad sõnad. Ajalooliselt tähtis on ka äsjamainitud merenimi *sarajas*. Mõned metallide nimed — vähemalt 'kulla' nimi idapoolseis soomeugri keelis — osutavad, et soomeugri rahvad, vähemalt hilisemal aegadel, enne oma täielist hajumist, on saanud kultuurilisi lisasid hilisemalt indoiraani (nimelt iraani) rahvailt.

37. Soomeugri algrahva *asupaigust* ei saa me teada midagi muidu kui ainult järeldamisi. Kahjuks seda teed esialgu ometi saame välja jõuda ainult mingisugusele nii-öelda suhtelisele otsusetegemisele.

Esimene viis säärase järelduste tegemiseks on see, et uurime, mil määral soomeugri sõnavara näitab teatavale või teatavalaadilisele paikkonnale. Selle sõnavaraga on siiski lugu sama kui uurali omaga: see loodus, millele ta näitab, võib esineda mitmes paigas, metsarikkais kohtades, kus suvi ja talv vahelduvad, kus talviti on olnud

rohkesti lund, kus taimestik ja loomastik on olnud mõõduka põhja-
kliima omad. Taimegeograafilises suhtes ei saa me sellest sõnastust
olulist lisa sellele, mida võime teada uurali sõnavarast; teatavat
tähelepanu võib juhtida sellele, et säärane põhja poole viipav nimetus
kui *murakas* (sm. *muurain*) on laialdaselt säilinud, niisamuti sellele, et
vanad pähklimänni ja siberikuuse (nulgkuuse) nimed leiduvad ida-
poolseis soomeugri keelil. Loomageograafiliselt näib tähelepanuväärne
mesilase (*mehine*) nimi, kuna seda looma — olenedes metsade laa-
dist — on leitud Euroopa suuremas osas, ka praeguse Orenburgi ja
Permi vahel, kuid ajalooliste teadete järgi teisele poole Uuralit ta
on viidud alles a. 1775. Muudest loomanimedest ei saa kuigi palju
järeldada; selline kui sm. *tohtaja* 'colymbus arcticus' (järvekaur)
juhhib põhja poole, kuid lõunasse viipab *siil* ja samuti ka sea nimetus
põrsas, millega kindlasti on mõeldud metssiga. Tähelepanu väärib
ka vana aariapärase merenimi *sarajas*, kuid see ei tarvitse muidugi
tõestada mere otsest lähedust, vaid ainult, et meri — oli see siis
milline tahes meri — vähemalt kuulu järele oli soomeugrilasile
tuttav.

Teise abinõu soomeugrilaste kodukoha määramiseks pakuvad
keeleliste võrdluste abil selguvad naabrussuhted muude rahvastega.
Kuna on teada, et soomeugri rahvaste naabriteks on olnud muistseid
indoeuroopa ja eriti aaria rahvaid, siis võiksime seda teadmust suurel
määral kasutada enese heaks, kui ainult kindlasti teaksime, kus kõne-
alused indoeuroopa rahvad on asunud. Kahjuks ei tea me sellestki
asjast kuigi palju enam kui soomeugrilaste vanemast kodust. Suurema
osa uurijate arvamusel näikse ühinevat selles, et indoeurooplaste
algkodu, mida varemini ikka otsiti Aasiast, on olnud Euroopas, kuigi
ka siin osutatakse mitut eri kohta võimalikkudena: Põhja-Saksamaad
ja Skandinaavia maid, Doonau alamjooksu, Lõuna-Venemaad jne.
Mingil juhul ei võida vahest kahelda selles, et vähemalt teatava piirini
hilisemal ajal oluliselt indoeuroopa algkeelt kõnelevaid elanikke on
ulatunud aina praeguse Kesk-Venemaa paigule ning et siin on olnud
võimalikud indoeuroopa keelekujule osutavad kokkupuuted indo-
eurooplaste ja soomeugrilaste vahel. Edasi peab vist küll oletama, et
kui indoeurooplaste algkodu on olnud Euroopas, aaria algrahva siir-
dumine vähehaaval Aiasse on sündinud praeguse Lõuna-Vene
kaudu, kas siis olid vanad "sküüdid" selle rännu jäänuseks Euroopas
või nad olid hiljemini idast tagasi siirdunud indoeurooplasted. Aaria
rahvastik on nii siis lõuna pool võinud olla soomeugrilaste naabriks.
Seda silmas pidades aaria poolt laenatud 'mere' nimi *sarajas* esialgselt

on vahest vaevalt võinud tähendada midagi muud kui kas Musta merd või ka Kaspia merd.

Kolmas talitusviis neile küsimusile vastamiseks on kohanime-dest saadavate teadete kasutamine. Sel alal ei ole siiski veel sooritatud selliseid uurimistöid, et nende tulemusi saaks siinkohal esitada. Sama peame ütlema ka neljanda abinõu kohta: selle kohta, et arheoloogilise uurimise poolt selgitatud haridusalad, n. n. "kultuurprovintsid", seatakse kõrvu mujalt saadavate teadetega. Esialgu ei saa öelda, et tunneksime sellist arheoloogilist ala, kuhu kindlasti võiksime asetada soomeugrilased. Ida-Vene pronksiaja keskus Volga ja Kaama ühinemiskohal, mille vanim riistaderühm arvatakse pärinevat teisest aastatuhandest e. Kr., on soomeugri aja peajärgu suhtes liiga hiline; kõne alla võiks tulla ainult see kultuur ja aeg, mis on selle pronksiaja taga.

On veel viieski talitusviis, mis ühes koos eelmistega võib viia meid vähemalt tõe lähedusse. Selle järgi on lähtekohaks kõik see, mida otse ajalooliste teadete abil või tarvitades kõiki nelja eelesitatud talitusviisi võime saada teada hilisemaist soomeugri rahvaist. Sedaviisi saame teada, et nüüdseist idapoolseist soomeugri rahvaist suurem jagu on vanemal aegadel asunud enam lääne pool, nii vogulid ja ostjakid kindlasti siinpool Uralit, mida ka kohanimeuurimine näikse kinnitavat, samuti ka votjakid, tšeremissid ja mordvalased oma praegusist elupaigust läänemal. Taimenimestiku põhjal saame otsustada, et hilisemad soomeugri hõimuühendid, vähemalt soomevolga oma, on asunud näit. tamme kasvamise põhjarajast lõuna pool — asjaolu, mis osutab, et nende kodu ei või asetada väga kaugele põhja ega itta. Tšeremissi, permi ja ob-ugri keelis leiduvad nulgkuuse (ja pähklimänni) nimetused, tõsi küll, juhivad teataval määral ida poole, kuid siiski ka mitte tingimata kaugemale idasse kui Euroopa idaosa. Aga tingimata lääne poole viipavad kokkupuuted balti (leedu-läti) rahvastega, millest hiljem tuleb kõne ning mis on ulatunud mordva ja tšeremissi keelde ning osalt koguni veel kaugemale.

Kui nüüd arvesse võtame kõik eelöeldu, peame järeldama, et kõige pealt Aasiat võimalikuna soomeugri algkoduna võib vaevalt üldse arvestada, kui meeles peame, et ükski soomeugri rahvas varemini pole asunud Aasias ning niisugune loomageograafiline seik kui mesilase esinemine ei sobi Aasia kui algkoduga. Edasi tuleb koguni arvest välja jätta ka Soome, sest kui Soomet oletada algkoduks, siis me ei saaks seletada isegi mitte läänemeresoome keelte kompleksi, saadik siis veel kõigi soomeugri keelte ühtsust, samuti ei saaks me

seletada isegi balti ja läänemeresoome keelte kokkupuuteid, saadik siis soomeugri ja aaria keelte ühiseid aineseid. Kuid me peame üldse praegusel hetkel loobuma väitmast, et me saame praeguste abinõudega osutada teatud kindla koha soomeugrilaste algkodule. Sel ajal, milleni meie teadmused praegu võivad tagasi ulatuda, on soomeugrilased kindlasti juba olnud levinud laialisemale alale: nende idaharu, millest hiljemini said alguse ugri ja permi haru, ulatus itta pähkli-männi alale, läänepoolne osa taas ulatus Dnepri ja Väina jõe üla-jooksu paigule, kuid peale seda, kui asustusalad olid niivõrra laiendunud, võib vaevalt veel kõnelda "soomeugri ajast" sõna tõsisel mõttes. Niipalju kui täpsamat määritelu võib taotada, tundub kõige tõenäosem, et soomeugri algkodu tuleks asetada *V o l g a k e s k j o o k s u p a i k u*. Need kohad, muu seas Volga käänu ja Oka vaheline ala ning vastavad kohad Volgast põhja poole, niisamuti ida poole Kama jõe rannamaad oleksid eriti soovitavad võtta muinasteadusel uurida kõnealust võimalust silmas pidades.

38. Mis puutub sesse küsimusse, mis ajal elanuks soomeugri algrahvast peab oletama, siis peame kõige pealt meeles pidama, et siin ilmsesti on küsimuses hulga sajandeid kestev, võib-olla koguni aastatuhandepikkune ajajärk; küsimusse võiks pigemini vaid tulla, millal see ajastu on võinud lõppeda. Kui tohib oletada, et indoeuroopa ajastu on kestnud umbes kuni a. 2500 e. Kr. — see aeg on küll ennem liiga hiline kui liiga varane —, siis on kindlasti soomeugri aeg võinud kesta umbes sama ajani, ja muidugi ka peale seda pole kokkupuuted eri soomeugri rahvaste vahel tarvitsenud koguni katkeda.

3. Soome-permi ajastu.

39. Hõimudeks jagunemine oli alanud muidugi juba soomeugri aja kestel. Kõige enam lahku oli nähtavasti läinud idapoolseim ugri hõim, teispooll kujundasid soomeugrilaste läänehõimud veel ligidase keelelise kogumiku. Silmas pidades seda, et neist hõimudest, mis hiljemini on sündinud sellest ühtsusest, äärmised on ühelt poolt läänemeresoomlased, teispoolt permlased (sürjanite ja votjakkide esiisad), nimetame selle lääneharu ühisaega "soome-permi ajaks".

40. Soome-permi sõnastuks nimetame seda sõnavara, mis leidub selle hõimu kõigis või vähemalt äärmistes keeltes; muidugi mõista mõnigi ainult soome-permi omaks osutuv sõna võib olla vanemgi

(nagu näit. varemini oli põhjust pidada sõna *äimä* ainult soome-permi omaks, kuni ta esinemine samojedi keeles osutas tema olevat uurali algupära).

Sõnavara põhjal võime järeldada, et soome-permi aeg kindlasti osutab tunduvat edu võrreldes eelmiste ajastutega, või vähemalt, et soome-permi ajal olid sooritatud need suured edusammud, mille asetamine soome-ugri aega on veel teataval määral ebakindel. Nii näit. ei saa me kahelda, et *hobune* oli soome-permlasile tuttav, ja kui juba kord tunti hobust, siis oli kindlasti lehmgi tuttav, sest vähemalt indo-eurooplaste eelajalugu näitab, et lehm on käinud hobuse eel. Kindlasti karja ka *lүpsti*; see kõik võib siiski olla vaid jätkuks soomeugri oludele, kui nende loomade tundmine tagasi ulatus selle ajani. Nime-tamist väärrib heina-auna, -kuhja tähendav sõna sm. *saura* (murd. *sapra*, *soapra*, vepsa *sabr*; mõned uurijad peavad teda ainult lääne-meresm. sõnaks; redig. märk.). Ka põlluharimisega oli päris kindlasti kas tehtud algust või, kui see oli alguse saanud juba soomeugri ajal, siis ta oli omandanud tublisti suurema tähtsuse kui enne. Peale vanimate viljaliikide, odra ja hirsi, oli nähtavasti teatav nisu (sm. *vehnä*, mord. *viš*, tšer. *βiste*, votj. *važ* 'triticum spelta') liik saanud tuttavaks. Põllukultuurisse puutuva sõnavara hulka kuulub ka soome keeles ainult jumalusnimenä säilinud *?kōndōs* (?esialgselt mingi viljustaime nimi: igatahes kuuluvad vähemalt omavahel ühte sūrjani *kōidūs*, votj. *kidūs* 'seeme' ja tšerem. *kinde* 'vili, leib', millega seda sm. sõna on ühendatud). Mingisugust viljaliiki tähendas ka see sõna, mille järeletulijaiks on permi keelte keelendid sūrjani *zōr* 'kaer', votj. *zür* 'karukaer, rukkiluste' ja lapi *sairre* 'seeme, vili'. Edasi tuleb märkida, et mordvas ja permi keelis on vana ühine aariapärane rukki nimetus: mordva *rož*, sūrjani *rud'žeg*, votj. *d'žid'žek*, kuigi võimalik pole laenu vanust täpsalt kindlaks määrata. Põlluharimisriistadest peab mainima sm. *kokka*, *kuokka* 'konks, kook (omast. *koogu*)' ja *kara* 'känniriista vannas'. Et vilja osati puhastada, seda tõestavad eriti sellised soome-permi sõnad kui *rehi*, *vart* (= koot), sm. *pohtaa* 'tuulata, sarjata; raputada', vrd. eesti *pōhtja* 'rehealune' (Wiedem. 'Tenne'), mis näivad osutavat soome rehepeksuviisi vanust. Neile õige lähedaseks tuleb pidada sm. *siikanen* 'odraokas', mille sūrjani vaste *s'u* tähendab 'vilja, rukist' (vrd. ülemaal, kus sõna peeti võimalikuks aaria laenuks; kui see oletus peaks tõele vastama, oleks see sõna sm.-ugri keelis veelgi vanem). Kas sm. *purnu* 'viljasalv' tuleb arvata samasse kultuursõnarahma, pole kindel. Seevastu ei ole mingit jaatavat teadet jahvatamisest, vaid teri valmistati *rokaks* (sm. *rokka*

'hernes, hernesupp') tõenäoselt jahvatamata. "Ketra" (nimet. *keder*) s. o. ketrusvärtnat ehk kedervart ehk kistavart tähendav sõna permi keelis vahest ehk ei kuulugi ühte mainitud läänemerem. (soomes *kehrä*, *kehrätä* = *kedrata*) keelte sõnaga, vaid 'ratast' tähendava lõunaeesti sõnaga *tsõör*, mille vaste leidub kuni ungarini (murdeline *csür*); igatahes võib värtnaga ehk kedervarrega ketramist vist küll pidada vähemalt soome-permi aega kuuluvaks, kuigi see ketrusviis on muidugi hiljem edasi arenenud. Töö- ja sõjariistade nimedest tuleb mainida *nui* — igatahes ilmselt vanem relv, ning mingi peitlitaoline riist (*ohardi*, sm. *uhersin*). Elamut ja selle sisseseadu puutuvaist sõnust on tähelepandav "lukku" tähendav sõna *taba* ning sm. *uudin* 'kardin, eesriie' ja *kätki*, rõivaste alalt sõnad *king* ja sm. *hattara* 'jalanarts'. Liikumisabinõude alalt väärib tähelepanu sm. *pursi* 'purjelootsik' ja *mõla*. Mõõtude nimedest mainitagu *küünar* ja *vaks* — need mõõdud ise on igatahes juba soome-permi ajast vanemad. Ühiskonna-alalt märgitagu *ori*. Usundiajaloolistest nimedest mainitagu üks haldjanimi, mis eesti keeles esineb kujus *mumm* (votjaki keeli *mumy*). Sõnast sm. *ilmari*, mis *-ri*-lõpulisena on vähemalt juba soome-permi ajast pärit, on olnud juttu juba ülemal.

41. Naabreiks lõuna pool oli soome-permlasil iraani rahvaid; sageli on ometi raske otsustada, millised iraani laensõnad kuuluvad just sellesse aega.

42. Soome-permlaste asupaikade määramiseks on eriti tähtis tähele panna, et *pähkli*, *jalaka* ning *niinepuu* (lõhmuse) nimed on soome-permi sõnad; ei ole võimatu, et *tammgi* kuulub nende hulka. Soome-permi kodu on nii siis kindlasti olnud nende puude kasvu- raiooni põhjarajast lõuna pool, milline seik sunnib asetama seda kodu võrdlemisi lõunasse; on nimelt tähelepandav, et nende puude kasvu- raja Soome lahe põhjarannikult idasse suundudes pöördub õige tunduvalt lõuna poole. Väheha tähtsusega on, et *kuusmanil* ehk *kuslapuul* (sm. *kuusama*, *Lonicera xylosteum*) ja (koer)õispuul (= lodjapuu, *Viburnum opulus*; sm. *heisipuu*) on soome-permi nimetused. Aga eriliselt tuleb tähele panna, et nulgkuusel (siberikuusel) on ühine nimi tšeremissi ja permi keeles, mispärast nähtavasti tuleb oletada, et see puuliik on kuulunud soome-permi ühiskodu, vähemalt viimase ida- ja põhjaosade taimestikku (nulg- ehk siberikuuse nimest *ñul* on votjaki keeles tuletatud 'metsa' nimetus *ñules*, mis tõendab selle puuliigi üldisust; eesti *nulg-* on kirjanduslik laen kaugemaist sugu- keelist). Paistab väga tõenäone, et soome-ugri algkodu läänepoolsed alad, Volga käänust lääne poole, on olnud soome-permi alaks.

43. Kui soome-ugri ajastut arvatakse tagasi ulatuvat ehk aina aastani 2500 e. Kr. sünd., siis võidakse soome-permi aja ulatumine asetada umbes aastani 1000 e. Kr. — siin on muidugi tegu ligikaudu ümmargustes arvudes arvutatud ajajärkudega.

4. Soome-volga aeg.

44. Soome-permi keelekogumik hajus vähehaaval niiviisi, et selle keeleala ida- ja põhjapoolsem osa ühelt poolt ning lõuna- ja läänepoolsem teispoolt kujunesid eri keelekogumikkudeks. Viimaks mainitud haru oli see, millest hiljemini kujunesid läänemeresoome keeled ning volga keeled, mordva ja tšeremissi; seepärast nimetame selle haru ühisaega soome-volga ajaks.

45. Oma eelkäijaga võrreldes osutab soome-volga aja kultuur märgatavat edu. Kuna keelelised mälestised veiskarjast soome-permigi ajast veel on nõrgapoolsed, on veiskarja tundmisest ja tema toodete kasutamisest kõnesoleval ajajärgul ilmseid tõestisi, milliste hulka kuulub ühine *lehma* nimetus (vastav sõna *lišmä* mordva keeli tähendab ometi hobust) ning ühine võivalmistuse nimetus (soome *pettää* ehk *pyöhtää* 'kirnuda, võid teha', eesti *pett*, *petipiim*; vrd. ülal punkt 23). Nõnda siis kui võivalmistusoskus — nagu ülal on esitatud — pole vanem, siis ta on igatahes vähemalt soome-volga-aegne. Ühine soome-volga nimetus on *šiga* (mordva *tuvo*), kuigi muidugi mõista ka selle kohta pole teada, kas on selle nimetusega mõeldud kodusiga; igatahes on mordvalaste kohta olemas juba varajane teade (Wilhelm de Rubruquis'elt a. 1253), et neil oli šigu. Põlluharimise kasvatav tähtsust peegeldavad mitte ainult äkke (sm. *hara*), viljaokka ja aganate (sm. *šemetti* 'vahelik' [tera + agan], vrd. ülal mainitud *šikanen*) ja *šile* nimetused ning niisugune viljatõu nimetus kui *oder* (tšer. *šišrāš* 'hirss'), mille algtähendus pole kindel, vaid ka kõige pealt sellised sõnad kui *šahvatama* (sm. *šauhamaan*) ja sm. *šyrsä* 'leib, leivapäts', millest võib vahest järeldada, et vilja osati šahvatada ja leivaks valmistada. *šiiiv* (= pärm, sm. *šiiiva*) sõna vaste tšerem. keeles tähendab vaid vahtu, nii et tema põhjal ei saa teha kindlat järeldust. Käsitöö alal on eriliselt tähele panna kindlasti sündinud areng riidevalmistuses. Juba vanast ajast oli osatud valmistada lõnga kõõluseist, nõgeseist, võimalikult ka villast, ketramisoskuski küllap on olnud juba soome-permi-aegne, kuigi tüvi *šeder*, *šetrama* pole kindlasti vanem kui soome-volga-aegne, sõna *šuduma* ulatub

vähemalt samasse aega, võimalikult veel palju vanemasegi (uurali aega), kuid temaga on mõeldud vist küll ainult võrgu kudumist; soome-volga *keder*, *ketrama*, *viipsima*, *viipsik* 'haspel' (vrd. sm. *viipsi* ja *vyyhti*) ja *lõim*, ehk isegi 'kudet' tähendav sõna (? lõunaeesti *ats*¹, mordva *aṛks*) teevad kindlaks, et juba sel ajal osati ka kangast kududa. Muudest koduse käsitöö alale kuuluvaist sõnadest mainitagu *ihuma* (sm. *hiomaan*), *uhmer*, lõunaeesti *pekli* 'uhmrinui' (sm. *petkel*), *vestma* (= noaga lõikama), ? lõunaeesti *väits* 'nuga' (sm. *veitsi*), mille võimalik vaste *iṛks* mordva keeli tähendab 'voolimisrauda' (algupäraselt on vahest selle nimetusega tähendatud niisugust riistapuud, mis oli ühtlasi nuga ja hõövel), *vasar*, mille vaste *vižir* mordva keeli tähendab kirvest ja mis on nii siis vahest tähendanud 'vasarkirvest' (see sõna on siiski kindlasti soome-volga ajast vanem). Elamute alalt on tähele panna sõna *künnis* (= lävepakk), mille vaste mordva keeli tähendab 'ust'. Algupärane tähendus on kindlasti 'künnis' (sõna on tuletunud sõnast *küüs*, vrd. sm. *kynsi-palkki* 'põrandapalk') ja mordva tähendus on tulnud sellest, et mordva suitsutares sisemist ust, mille kõrgus on ainult pool ukse kõrgust, hoiti toa küdedes ja välisukse lahti olles kinni, nii et ta nõnda siis kujundas mingisuguse künnise. Niiviisi see sõna näib tähistavat juba arenenumat ehitusoskust. Elamu mööbli alalt mainitagu küna (mold, sm. *kaukalo*, liivi *koṅgəl*), *vakk*, *sõim*. Rõivasteterminoloogiast kuulub oma tähenduselt kindlasti *sõlg* käsiteldavasse aega, kui ta viimaks pole vanem; tõenäoselt põlvnevad mõned hiliste aegadeni säilinud sarnasused läänemere-soomlaste ja volgalaste rõivais ja nende ehteis kõnesolevast ühisajast. Liiklemissabinõude nimetusist tuleb mainida tähtsat sõna *vene*. Kaubasõnastust sobib nimetada *maksma*, mille alg-tähendus ei ole siiski muud kui 'andma'. Ühiskonnaelu alalt nime-tatagu sm. *vala* 'vanne' (vastav mordva sõna tähendab ainult 'sõna') ja *süü* (sm. tähendus 'põhjus'; vastav mordva sõna tähendab 'palka'), kuigi ei ole muidu kui võrdleva kommete uurimise abil võimalik selgitada nende sõnade ühiskonnalist tähtsust. Usundi alale kuuluvaist sõnust on tähele pandav *paluma* (sm. *palvomaan*). Tõenäoselt juba sel ajal mäng ja laul lõbustasid elu. Siiski jääb ebakindlaks küsimus, kas on läänemeresoome vana värsimõõt (trohheus) saanud oma alguse juba kõnealusel ajal.

46. Naabreiks näikse soome-volgalasil edasijätkuvalt olnud aaria rahvaid. Üksikuid laensõnu viimaste poolt leidub soome-volga

¹) See on siiski küll ehk pigemini lätist laenatud, nii siis koguni lahushoitav; redig. märkus.

pool, kuid muis soome-ugri keeltes mitte, mõningaid sõnu ainult mordva keeles; sellest hoolimata tuleb ikkagi oletada, et need sõnad on palju vanemad, kuigi on muudest keeltest kadunud. Eriti tähtis asjaolu on, et volga keeltes leidub ka balti (leedu-läti) sõnu (selliseid kui mordva *pejel* 'nuga' — leedu *peilis*; mordva *sura* 'hirss' — leedu *sora*; mordva *kšna* 'rihm', soome *hihna* [eestis *ihnama*, *ihmama* 'rihmal liipama'] — leedu *šikšna*; mordva *puḡine* 'äike', eesti *põgu*, *pärgel*, soome *perkele* 'kurat' — leedu *perkūnas* 'äikesejumal'; mordva *t'ožeń* 'tuhat', eesti-soome *tuhat* — leedu *tukstantis*). Paljud mordva keeles leitavaist balti sõnadest leiduvad ka läänemeresoome keeltes, aga on ka teisi, mida neis keeltes pole.

47. Soome-volga kodu saab määrata suurema kindlusega kui vanemaid esisoomlaste asupaiku. On esiteks tähelepanav, et tamme, vahtral ja pähkliil on kindlasti soome-volga nimed, milliste puude kasvurajast lõuna poole nii siis soome-volga kodu tuleb kindlasti paigutada; niiviisi ta ei saa olla kaugemal põhjas, vaid pigemini enam lõunas kui soome-permi asupaik. Tšeremissidel leiduv vana nulgkuuse (siberi kuuse) uuraliaegne nimetus osutab, et soome-volga algkodu vähemalt ühel oma äärel küündis selle puuliigi kasvukohtadeni. Lõunas ta oli kokkupuuteis iraani sugu sküütide asumisaladega, läänes aga, vähemalt soome-volga aja lõpul, enne kui ühendus läänemeresoomlaste ja mordvalaste esi-isade vahel oli katkenud, ka balti rahvastega. Arvesse võttes meie teadmusi balti rahvaste asualadest peab küll järeldama, et soome-volga hõimu läänetipp ju peaaegu ulatus Dnepri ja Väina jõe latvade paiguni. Mõlemate temasse kuuluvate hõimude eraldumine oli muidugi juba siis üsna kaugele arenenud, ja kahtlemata (läänemere-)soomlaste asupaigad olid baltilasile kõige lähemal. Kuna siiski ka mordvalased ja tšeremissid on saanud balti algupäraga laensõnu, osalt selliseidki, mida ei ole läänemeresoomes, siis võime järeldada, et balti mõjustusel oli katkestamatu tee mordva ja tšeremissi alale. Silmas pidades sealsete laenude väikest arvu, on vahest laenamine nendesse keeltesse siiski oluliselt sündinud kaudselt teel, osalt kindlasti läänemeresoomlaste, osalt ehk mingi nüüd juba hävinud soome-volga hõimu (?muromlaste, merjalaste; redig. märkus) vahendusel.

48. Balti mõjustuse aega on võimalik kindlaks määrata keeliste faktide varal ja seetõttu võime vahest koguni teatava kindlusega otsustada, et (läänemere-)soomlaste ja volga rahvaste üksus on lõppenud vähemalt viimseil meie aja-arve eel käivail sajandeil.

5. Algsööme aeg.

49. See hõim, kes tšeremissest-mordvalasist lahkununa nii oli lähenenud Läänemeremaadele, kõneles keelt, mis on n. n. läänemeresoome keelte (eesti, soome, karjala-aunuse, vepsa, vadja ja liivi) algkeel. Selle keelelise terviku kestel sündis võrreldes eelmiste ajajärkudega määratu kultuuriareng; tähelepanndaval määral tuli see arenemine sellest viljakast mõjustusest, mis tõid kokkupuuted naaber-rahvastega.

50. Kokkupuuted balti rahvastega kestsid edasi; kuna mordva ja tšeremissi keeles leidub ainult väike arv balti sõnu, on neid läänemeresoome keeltes rohkesti, mis tõestab lähedast ja pikaajalist naabrust. Et saaksime aru nende kokkupuudete laadist, mainitagu siin tähtsaimad balti rahvailt saadud laensõnad, millel võib olla mingit kultuurajaloolist tähtsust. Karjapidamise alalt on säärased sõnad *hãrg*, *?jäär*, *oinas*, *voon* (= tall; sm. *vuona*), sm. *vuohi* 'kits' (?eestis taimenimi *võhumõõk* sisaldab sama kultuursõna), *vill*, *hari*, sm. *vuota* 'karusnahk', *ihn* (rihm; sm. *hihna*, vrd. ülemaal), sm. *paimen* 'karjane' (ka liivlasil *pajnt*; meil *paimendama* = karjatama samatüveline), *hein*, *vaha*. Põllukultuuri alalt: *hernes*, *seeme*, sm. *pelut* 'heksel'; *vagu*. Elamuud ja nende ehitamist tähistavaid sõnu: *sein*, *sild*, *malk* (sm. *malka* 'katuselatt'), sm. *pirtti* 'peretuba; suitsutare' (vastav leedu sõna tähendab 'sauna', milline tähendus mõnikord esineb soome keeleski: *pirttivaimo* 'sünnitaja'), *ait*, *tara*. Majakraami alalt: sm. *kauha* 'kulp' (vrd. eesti murd. *kahv*), *ratas*, *?regi*. Rõivaid ja rõivaosi: *?kinnas*, sm. *kurpponen* (mingi kingaliik), *kübar*. Toiduainete nimesid: *?mõdu* (sm. *metu*), tähendab mingisugust mesijooki (see sõna võib ometi oma kuju poolest olla palju vanemgi, vrd. ülemaal), *?õlu* (sõna võib olla ka germaani algupära), *?puder*. Kodutööstuse ja tööriistade alalt: *kirves*, *vai*, *niis*, (kudumis)*kõla*, sm. *kela*. Meresõitu: *?meri*, sm. *karvas* 'vene', *laev* (??), *puri*; sellega ühenduses mainitagu ka kalastusse — kes-teab osalt merikalastusse — kuuluvaid sõnu: *angerjas*, *lõhi*, *tõke*, *ahingas*, sm. *tuulas* 'väster'. Tähelepanndav on laensõnade rohkus perekonnaellu kuuluvate mõistete alalt: *mõrsja*, *nõbu*, sm. *?nuode* 'õemees', *hõim*, *kaim*, *talgud*. Arvsõna: *tuhat*. Usundi alale kuuluvaid sõnu: *taevas*, *põrgu* (esialg. äikesejumal), sm. *kurko* — pehme vandesõna (baltlasil lõikesejumal). Nende laensõnade tähendust ei saa sugugi seletada nii, nagu nad tõestaksid tingimata, et need mõisted ja asjad, mida nad tähendavad, on ise saanud

tuttavaiks ühes laensõnadega; säärase mõtte tunnistab valeks juba see, et mitme laensõna suhtes see seletus pole sugugi võimalik (nende hulgas on näiteks sugulusnimesid, nagu juba ülemaal mainiti, niisama sääraseid kehaosanimesid kui *hammas* ja *kael*). Kuid kahtlemata annavad siiski need sõnad mingisuguse pildi kokkupuudete laadist enesest. Nad osutavad, nagu juba mainiti, et algsoomlased olid baltlaste kauaaegsed naabrid, kusjuures ilmsesti peamiselt rahulikud suhted, ka abielusuhted, valitsesid rahvaste vahel. Nad osutavad ka, et baltlased olid umbes samal haridustasemel kui algsoomlased: kõnealuste sõnade hulgas ei leia me mingi tähelepandavama kultuurtaime nime (kas *herneski* tähendab kultiveeritud hernest, ei tea me kindlasti) ega ka mingi metalli nime. Balti laenud sellistena ei sunni oletama, et kumbki rahvas oleks olnud kiviaja seisukorrast kõrgemal; ei tundu siiski mõeldavana, et kiviaeg oleks valitsenud, silmas pidades vase nime vanadust, kuid siin on muinasteaduse käes kord lahendada asi. Kahtlemata on algsoomlased siiski oma balti naabreilt midagi õppinud, eriti saanud lisateadmisi arenenuma põlluharimise (pandagu tähele sõna *vagu*) ja elamute ehitamise (hoomatagu *sein* ja *malk*), arvata-vasti ka karjapidamise ja selle toodete kasutamise ning mereasjanduse alal.

Nähtavasti olidki algsoomlased niiviisi jõudnud mere lähedusse, vahest ehk koguni jõudnud juba selle rannale. Merele lähenemine sündis asualade siirdudes põhja poole, osalt igatahes Väina jõe mööda. Eest leidsid algsoomlased kindlasti ka põhja pool baltilasi, kelle nimi *eestid*, *eestlased*, hiljemini siirdus nimetuseks uute tulnukate ühele osale.

51. Peale seda kui igasugune ühendus mordvalastega oli lõplikult katkenud, kuid tõenäoselt veel balti naabruse kestel, said algsoomlased teisigi naabreid: *germaani*. Siit peale algas laialatuseline germaani mõjustus, mida siis eri kujudel on jätkunud uute aegade ni. Siinkohal teadagi on siiski küsimus ainult sellest germaani mõjust, mille jälgi leidub kõigis läänemeresoome keeltes ja mida nii siis ei saa seletada midu, kui et see on sündinud sel ajal, mil praeguste läänemeresoome keelte taga oli oluliselt ühtlane läänemeresoome algkeel. Seegi mõjustusaeg on kahtlemata, vanade germ. laenude rohkuse ja laadi järgi otsustades, kestnud aastasadu, jätkudes vähemalt teatud läänemeresoome hõimude suhtes veel peale sedagi kui asualad olid laienenud.

Vanad germaani laenud on läänemeresoome keeltes üpris rohkearvulised ja puudutavad peagu kõiki elualasid. Et anda neistki

mingisugust ülevaadet, loendame siin tähtsaimad neist, millel on kultuurväärtust. Kalastussõnu: sm. *tainio* 'lõhetõkke sääs'. Karjapidamis-sõnu: *lammas*, sm. *nauta* 'veis', *kana*, eesti ja vadja (ka karjala luulekeele) *laut* (*lautta*), sm. *pihatto* 'karjatara, laut' (soome tuletis tüvisõnast **pihu*-, gooti vormist **fihu* 'elajas'); *juust*. Põlluharimis-sõnu: *põld*, sm. *tappo* 'põlluväli, -lõik' (rootsi *täppa*), sm. *lanta* ja *tade* 'sõnnik', sm. *tunkio* 'sõnnikuhunnik', (aia)*rõht*, *kook* (omast. *koogu*, sm. *kuokka*; arvatavasti siiski vanem sõna, mis ehk on saanud mõjustust germ. poolt), sm. *haasia* '(vilja-)sard', sm. *ruko* 'saad', *rõuk*, *ader*, *sõel*, *leib*, *rukis*, *kaer*, *agan*, *taigen*, sm. *mallas* 'linnas(ed)', edasi veel *humal*, (muru)*lauk* (sm. *laukka*). Elamut, selle osi ja sisseseadu puudutavaid: *tänav* (murd. *tanum* jne., sm. vaste *tanhut*, algtäendus võiks olla 'kõvaks sõtkutud muldpõrand'), sm. *kammio* 'kamber', sm. *lattia* 'põrand', sm. *tela* 'telling', sm. *telta* 'telk', *katel*, *ahel* (sm. *haahla* 'pajaahel, -kett'), *anum* (vrd. sm. *hanho* 'kõrvkruus, -kann'). Rõivastisse puutuvaid: *hame* (= särk lõunaestis; sm. *hame* 'seelik'), sm. *paita* 'särk', sm. *vantut* 'labakinnas', sm. *kauta* ehk *kauto* 'saapapealishak' (*kautokenkä* 'ummisking'). Liiklemisvahendite ja sõidukite nimetusi: *aer*, *käil* e. *keul* 'laevanina' (sm. *keula*), sm. *teljo* 'tuht, aerutamispink'; sm. *purilas* (suvisõiduk: ainult kahe põikpuuga ühendatud jalastest koostuv regi); sm. *jukko* '(kelgu)veokõis, -rihm, -pael', sm. *marhain* e. *marhaminta* 'päitseohelik, ratsut', *sadul*. Metallide nimesid: *raud*, *kuld*, *tina*, sm. *lyijy* 'seatina'. Tööriistu ja sõjarelvi: sm. *kaira* 'puur', *nael*, *nõel*, sm. *palje* 'lõõts' (eesti *pale* 'põsk' on hili-sema tähendusarengu läbi teinud; redig. märkus), *rõngas*, sm. *tanko* 'teivas, ritv', sm. *kaide* 'suga'; sm. *parila* 'kandepuu(d)'; *mõök*, sm. *keihäs* 'oda', sm. *huotra* 'tupp'. Ühiskonnaelu alale kuuluvaid: *kuningas*, sm. *ruhtinas* 'vürst', sm. *kunnia* 'au' (õig. 'sugukonna-au'), *vald* (sm. *valta* 'võim'), sm. *hallita* 'valitseda', sm. *tuomita* '(kohut või hukka) mõista', *laen*, *kihl* (algtäendus 'pant'), sm. *sakko* 'trahv', *varas*, sm. *vuokra* 'rent, üür', sm. *airut* 'käskjalg', *vartia* 'vaht' (ka vanas eesti keeles *vardja*, nüüd perekonnanimi *Vardja*). Usundi alalt või ühiskonnalise ja usundilise elu rajamailt: sm. *juhla* 'pidu', sm. *taika* 'nõiatoiming', sm. *vainaja* 'surnu, kadunu'; sm. *menninkäinen* 'haldjas', setu *peko* (põllu-haldjas), **pelas* 'kaitsevaim' (soome sõnas *pelastaa* 'päästa' j. m.), *rauni* (Uku, äikesejumala abikaasa nimi).

Nende laenude kultuurajalooline tähtsus on salgamatult suur. Kuigi vahest nendegi laenude suhtes maksab sama, mis äsja öeldud balti laenude kohta (näit. selline sõna kui germ. *kook* [omast. *koogu*]

on tõenäoselt tõrjunud kõrvale vanema umbes sama tähendava sõna, mis vahest ehk kuuldus *kokka*), siiski ei saa kahelda, et need paljudel juhtudel üldiselt kogusummas tõestavad, et soomlased germaanlaste kaudu tutvusid arenenuma kultuuriga kui see, mis neil seni oli olnud. Eriti on esitatute seas tähelepanuvad metallide nimed, eriti *raud*, mis kindla tõenäosusega tähendab selle metalliga tutvumist ja raua-aja algust, selliste kultuurtaimede nimed, nagu *rukis* ja *kaer*, mis kindlasti tähendab, et need viljaliigid nüüd said tuttavaks peale odra ja nisu, samuti ka laialine ühiskonnaline sõnavara, mis osutab, et soomlased nõnda tutvusid kindlama ühiskondliku korraldusega — võib-olla osalt isegi allaheidetuina.

Veel praeguselgi hetkel on vaidlusalune asjaolu, millise germaani hõimuga soomlastel niiviisi oli kõige pealt tegemist; eriti on vaieldud selle üle, kas need olid põhja- või idagermaanlased (skandinaavlased või gootid). Suur osa vanu germaani laenusid ei viita oma keelilise kuju poolest mingile määratud germaani murdele: nad peegeldavad ainult keeleastet, mis on võinud ükskõik millise ajalooliselt konstateeritud germaani keelekuju eel käia. Mõned tunnused näikse sobivat otse algermaani keelega, kõigile germaanlasile ühise algkeelega (selline on taga-e = õ-hääliku esinemine *rõngas* [sm. *ren-gas*] sõnas — sel juhul on nimelt e muutunud i-ks juba germaani algkeeles meie aja-arve esimese sajandi aegu —, samuti o [eesti u] hääliku esinemine selliseis sõnus kui sm. *pelto* 'põld', sm. *juusto* 'juust', sm. *jukko*, millede germaani vasteis on esialgselt olnud o, kuid see on muutunud a-ks juba üsna vara). Teatavad tunnused näivad ometi, kuigi nende tähendust on katsutud teisitigi seletada, kindlasti juhtivat gooti keelele, kuid sellisele, mis on 4. sajandil elanud gooti piiblitõlkija Vulfila keelest vanemal astmel, teised näivad kindlasti osutavat skandinaavia algkeelele, kolmandad, kes-teab suurim osa, ei osuta kindlasti ei ühele ega teisele, vaid võivad olla omased niihästi ühele kui teisele. Siin on niiviisi mitu võimalust, mille vahel otsuse-tegemine ei ole nii tähtis, nagu seda sageli on oletatud, sest igal juhul need germaani laenud on pärit sellisest ajast, millal vaevalt isegi veel võis rääkida "gootidest" või "skandinaavlastest". Kui gooti tunnused võidaks koguni ümber lükata, siis oleks võimalik — kuigi mitte tingimatu —, et algsoomlastel kohe algusest saadik pidi olema tegemist ainult skandinaavlastega või selliste germaani hõimudega, kelle keelest pärastpoole arenesisid skandinaavia keelekujud. On niisamuti võimalik, et algsoomlastel kohe algusest peale oli tegemist niihästi gootide kui ka skandinaavlaste esi-isadega. Viimaks on

veel võimalik, ehk vahest koguni kõigest tõenäosem, et vanimad germaanlased, kellega algsoomlastel oli tegemist, on olnud idagermaanlased (või "tulevased idagermaanlased"), kelle keel on olnud oluliselt algermaani arenguastmel. Aja jooksul on nende germaanlaste keel ikka enam saanud erilise gooti ilme ja olnud läänemeresoome keeltes leiduvate, just nimelt gootipäraste laenude allikaks. Niisugusel korral suurema osa neist vanadest laenudest, mis ühevõrra hästi võivad olla gooti kui skandinaavia algupära, peab arvama kindlasti eelmisse rühma. Skandinaaviapäraseiks peab sel juhul pidama siis ainult neid laensõnu, mis kindlasti osutavad skandinaavia tunnuseid; need on üldse teataval määral hilisemad ja kes-teab soome keelde tulnud alles peale soomlaste Soomemaale kolimist.

Keeleliste tunnuste järgi otsustades tuleb germaani mõju algus paigutada Kristuse sündimise aega. Eriti just gooti keelekuju mõjustus — kuna mõju avaldav keelekuju on vanem Vulfila-aegselt keelekujult — tuleks paigutada meie aja-arve esimestesse sajanditesse. Isegi sel juhul, kui algsoomlastel kohe algusest peale oleks olnud tegemist põhjagermaanlastega (õieti "tulevaste põhjagermaanlastega"), ei muutu see ajamäärus. Ka ei või olla mingit kahtlust selles, et need vanimad kokkupuuted germaanlaste ja algsoomlaste vahel on sündinud Soome lahest lõuna pool, sest vastasel korral näikse võimatu olevat seletada nii laenude levimist kui ka läänemeresoomlaste hilisemaid siirdumisi. Märkimisväärne on ühtlasi siinsamas, et läänemeresoome sõna *loe*, *loodekaar* (sm. *luode*), mis on vana germaani laen (gooti *flodus* 'vool, hoovus', muinasislandi *flóð* 'vesi, mõõn'), seekõrval, et see (soome ja eesti keeli) tähendab 'mõõna', ühtlasi tähendab ka 'loodekaart' (soome, vepsa, eesti ja liivi keeli). Seda tuleb vist küll võtta selle viiteks, et meri — s. o. Läänemeri — oli loode pool läänemeresoomlaste tolleagseist asupaikadest.

Need germaanlased, kellega soomlased sattusid kokkupuutumistesse, on nii siis ka kindlasti asunud Läänemere mail. Teatakse ju, et gootid meie aja-arve esimesil sajandil on asunud Läänemere rannikul Veikselist ida pool. Veel teise sajandi keskel mainib neid maade-teadlane Ptolemaios neis paigus. Nende elukohad on nii siis vahest balti rahvaste asualade läbi ulatunud läänemeresoomlasteni. Kui Gotlandi saarel ehk Ojamaal tol ajal räägiti gooti keelt, siis on mõeldav ka sealtpoolne mõjustus kaubasuhete kaudu; see mõjustus on siiski nii kauge, et temast — ilma lähemate kokkupuudeteta vähemalt gooti asundustegi kaudu — ei saa tuletada kõiki gooti tunnuseid osutavaid laenusid. Peale seda, kui gootid juba teisel sajandil p. Kr. sünd.

siirdusid lõuna poole, on kindlasti soomlaste läheduses Soome lahest lõuna pool olnud germaanlasi, olid nad siis oma keelelt lähema! kas ida- või põhjagermaanlastele; kui nad pole asunud ühtlase hulgana neis paigus, siis on olemas ka see võimalus, et nad on mingisuguse valitsevana klassina asunud soomlaste seas. Igal juhul näikse olevat kahtlematu, et need vanad germaanlased, kellega läänemeresoomlased on olnud kaua-aegses kokkupuutes, on sulanud ümbritsevasse hõimudesse; see asjaolu seletab, miks ei ole olemas germaani murret, mis osutaks vanemaid laene läänemeresoomlaste poolt. Kui germaanlased ongi olnud kõrgemal haridusjärjel, oleks see asjalugu siiski ilma sulamiseigata arusaamatu.

52. Viimaks sattusid läänemeresoomlased veel oma ühisajal kokkupuutumistesse kolmandagi võõra hõimuga, slaavlastega. Nende kokkupuudete tõestiseks on läänemeresoome keeltes leiduvad slaavi päritolu sõnad, millest siin mainitagu mõned tähelepandavamad. Kalastuse alalt: sm. *katitsa* ehk *katiska* 'mõrra-aed' (?e. murd. *kaits*), sm. *ahrain* 'ahingas', *und*. Põllutöö alalt: *ike*, sm. *papu* 'uba', *sahk* (sm. *sahra*), *sirp*; sm. idamurd. *kuomina* 'rehi'; sm. *talkkuna* 'kama', *piirakas*. Tööstustegevuse alalt: sm. *taltta* 'peitel', *tapper*, sm. *kassari* 'võsaraud'; *koonal*, *värten*, *pasm*, *piird*. Elamu- ja ehitusalale kuuluvaid: *aken*, *lava*, sm. *läävä* 'laut', *värav*; sm. *talka* 'alus'; *lusikas*, *look*, *saan*. Rõivastise alalt: *saabas*, *kasukas*, sm. *kaatiot* 'aluspüksid'. Kaubanduse alalt: *turg*, sm. *tavara* 'kaup', *Iodi*. Ühiskonnaelu alalt: sm. *suntio* 'kirikukubjas', algupär. 'kohtunik' (eesti vaste *sund*, *sundima*, mis veel G. Mülleri „Jutlustes“ esineb tähenduses 'kohut mõistma'), *vaba*, *raja*; sm. *ativo* 'vanemalt mehele viidud tütar' (= sm. murd. *orpana*). Ristiusu alale kuuluvaid sõnu: *rist*, *papp*, *pagan*, *raamat* (sm. *raamattu* 'piibel'), sm. murd. *kuoma* 'vader'.

Kokkupuudete suhteline vanus määratakse üldiselt kindlaks asjaomaste laensõnade levimise, nendes peegelduva kultuurastme ning nendes esinevate keeleliste tunnuste põhjal. Kõiki neid eri põhjendusi silmas pidades võib otsustada, et balti ja läänemeresoome kokkupuuted üldiselt on vanemad kui germaani-läänemeresoome ning vanad germaani-läänemeresoome suhted jällegi vanemad kui slaavi-läänemeresoome. Laenud slaavlasilt — niipalju kui selliseist on juttu, mis on levinud laiemalt läänemeresoome keeltes ega kuulu nende hiliste sekka, mida võib leida võimsa nüüdisaegsegi vene mõjustuse all olnud karjala, vepsa ja vadja keeles — on balti ja germaani omadega

võrreldes vähearvulised; nende seas on siiski üsna eri aegadest pärit olevaid laene. Kõige pealt on paar sõna, mis, kui neid tuleb pidada slaavialgupäralisiks, osutavad esislaavi häälikoludele, nimelt sõnad *ike* (eriti selle algupärasemal kujul püsinud sm. vaste *ies* omast. *ikeen*) ja *kimalane*. Need nimelt näikse põlvnevat slaavi algkujudest **iges*-ja **kīmeli*, kus on olnud veel alal *g* ja *k* esivokaalide (*i* ja *e*) ees, millises asendis juba algslaavi keeles *g* on muutunud *ž*-ks (varem. *dž*-ks; kirikuslaavi pluural *ižesa*), *k* *č*-ks (*čīmeli*). Mõned slaavi laensõnad jällegi näitavad otse algslaavi häälikulisile omadusile (*koonal*, *sund*, *und*, milles *oon*, *un* tuleneb algslaavi ninavokaalidest; sm. *talka*, *taltta*, *värttinä*, *palttina* 'lõuend' j. m., vrd. vene *dolotó*, *veretenó*, *polotnó*, milles esineb vene *olo*, ere algsema *ol-*, *er*-silbi asemel), teised taas on oma häälikuliste tunnuste ja oma tähendus-sisu poolest hilisemad. Eriti tähelepanuväärsed on nende seas ülemal-mainitud ristiusu mõisteteringi kuuluvad sõnad, mis on kaunis laialdaselt levinud läänemeresoome keeltes ja on ilmsesti vanimad sõnad, mida sel alal neis keeltes võib leida. Vaevalt võib neid küll seletada nii, et nad oleksid ida kiriku poolt tehtud ristiuskupöörmiskatsete tõestised, vaid need on pigemini ainult tõestised selle kohta, et teatud ristiusule kuuluvate mõistete nimed olid suusõnalisel teel levinud palju varemalt kui ristiusk ametlikult tunnistati riigi- või rahva-usuks. Varaseimad slaavi algupära sõnad on igatahes läänemeresoomlaste juurde jõudnud juba umbes a. 600 p. Kr. sünd.; hiliseimad laialt levinud vastavad laensõnad ei või vahest olla vanemad 9-ndast sajandist.

53. Muidugi on olemas hulk algoome ajast põlvnevaid kultuur-sõnu, mida seni pole osutatud laensõnuks ega ka varema kui algoome algupäralisteks. Siinkohal mainitagu mõningaid neist sõnust, ühtlasi tähendades, et mõned nende hulgast võimalikult kultuurajaloo seisukohaltki vaadatuina on vanem soomeugri pärand; mõnel korral sõnade algupära on küll vanem, ent asjaomane kujundis või ka kõnealune kultuurtähendus tõestatavasti pole vanem kui algoomeaegne. Mõningad võivad osutada laensõnadeks. Karjapidamise ja põlluharimise alale kuuluvaid: *aed*, *kesa* (sm. *kesanto*, vepsas aga sama sõna tähendab põletamata jäetud sõõrdu), niidu *esi* 'niitja ees olev niiduala', sm. *aho* 'metsalagendik', külvisitke (sm. *sitkain*), *kuhi*, sm. *laiho* 'oras'. Elamusse puutuvaid: *maja*, *saun*, *katus*, sm. *katto* 'lagi'; vahest ka *hirs* (= palk), *õrs*. Rõivastisse kuuluvaid: *sõrmus*, *helses*, sm. *nyplä* e. *nyylä* 'nööp'. Tööriistade ja nõude nimetusi: sm. *liuska* (vana 'kirve' nimi); *lännik*, sm. *uisko*

'suur paat' (eesti *uisk* 'jääraud', kui peaks [?] kuuluma sellega ühte, on tähenduslikult tublisti teisenenud; redig. märk.). Ü h i s k o n n a ala puudutavaid: *kubjas*, *isand*, *emand*, *abielu* (vanas eesti kirja-keeles veel *abimees*, *abinaine* 'abielumees, -naine'; sm. *avio* 'abielu'; see sõna germaanlasilt laenatud?), lõunaeesti *hähä* 'pulmad' (sm. *hää*), *kaasik* 'mõrjsjahtija, kõrvanaine; kaasitaja' (sm. *kaase*), *au* (soomes vanem kuju *auvo*). U s u n d i alale kuuluvaid: sm. *lempo* 'kurat' (vandesõna), *tänu* (soomes *tenho* 'nõidusvõim, võlu'), sm. *loitsia* 'sõnadega nõiduda' (vastav sõna vepsa keeles tähendab 'palumist, palvetamist'); ka sõna *jumal* pole võimalik algsoome ajast vanemaks näidata (selle sõna algupärast pole antud rahuldavat seletust). Üldse v a i m u e l u alalt: sm. *saarna* 'jutlus' (tähendab algselft 'proosa-jutustist'; eesti *sarnane* võiks ehk olla samast tüvest tuletunud; redig. märk.), sm. *virsi* 'kiriku-, runo-laul', 'värsiline jutustis', sm. *tapaus* (tähendab praegu 'juhtu, juhust', vanas sm. kirjakeeles aga veel 'mõistatist' nagu ka liivi vaste *tabànd êks*), *mõistatis* (vepsas samatähenduslik *muštatiž*). Niisuguste sõnade vanust pole võimalik määrata kaugemale, kui et nad oma leviku poolest paistavad olevat algsoomeaegsed. Nad annavad igal juhul mingisuguseid viipeid arengukäigu laadi kohta.

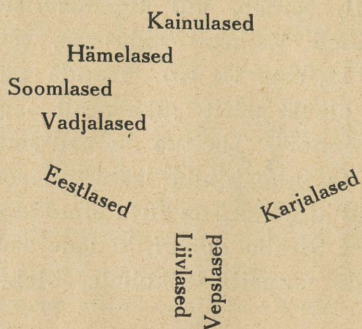
54. Läänemeresoome-germaani kokkupuute esimesilt aegadelt, meie aja-arve esimeselt sajandilt, on pärit esimene kirjaline teade, mida võib pidada (läänemere)soomlaste kohta käivaks, nimelt roomlase Tacituse poolt teoses "Germania" (umbes a. 98 p. Kr. sünd.) antud kujutus "fennidest". "Fennidel on," lausub ta (Germania 45—46), "silmapaistev toorus, kasimatu kehvus: ei relvi, ei hobuseid, ei elamuid; toiduks rohutaimed, rõivaiks nahad, voodiks maa. Nad usaldavad ainult oma nooli, milledele nad teraks panevad raua asemel luu. Küttimine elatab nii mehi kui naisi, sest nad järgivad üksteisele ja otsivad oma osa saagist. Lastel ei ole metselajate ja kurja ilma eest muud kaitset kui kokkukõidetud oksad, seal otsivad kaitset noored, see on ka vanade varjupaik." Kui arvestame seda, mis keeleliste põhjenduste varal teame soomesoolaste haridusastmest sel ajal, on meil võimatu möönda, et see puudutab (läänemere-)soomlasi. Peab nõnda siis otsima teist seletust. Tuleb tähele panna, et "fennide", "fännide" nimega on tähendatud juba muistseist aegadest saadik ja veel tänapäevgi — norra keeles — osalt tähendatakse üht teist soomeugri keelt kõnelevat rahvast, nimelt laplasi. Ja laplaste kohta see Tacituse kirjeldus maksab peagu veel tänapäev, kuid maksis kindlasti päris täielikult meie aja-arve alguses. Tacitus mainib fenne Suebi

merest paremal pool, s. o. Veikseli suudmest paremal pool asuvate aestilaste (baltilaste) järel — nii siis kohal, mis võrdlemisi õieti satub läänemeresoomlaste tol ajal oletatavasse asupaigusse. Ptolemaiosel, teisel sajandil, esineb, kui lugemisviisid on õiged, kahe-
suguseid "phinnoi"; ühed Veikseli ümbruses, teised Skandia saare põhjaosas (Geogr. lib. II, cap. 11, 16). Nõnda näikse "fenni" nime kahe-
sugune tähendus olevat pärit juba noilt aegadelt: Ptolemaios tunneb mõlemaid "phinnoi", Tacitus on nad mõlemad segi ajanud teineteisega niiviisi, et ta on maininud läänemeresoome „fennide“ asu-
paigad, kuid enese antud jutustises on kujutanud lapi "fennide" elu. On paljas oletus esialgu, et Strabo *Zūmoi*, kellede asupaigad vahest võidaks paigutada fennide asupaikade kohale, oleksid esimene *Soome* nime maining ajaloos.

55. Läänemeresoomlaste siirdumine nende praegustele asu-
paikadele on kahtlemata sündinud üsna vähehaaval. Ei tule sugugi arvata, et oleks olnud mingit hulgalist kolonisatsiooni, vaid on olnud peamiselt ainult samasugust aegajalist asundamist, nagu seda on aja-
loolisel ajal toimunud Soome laantes. Me ei saa nii siis rääkida ajast, mil see siirdumine on alanud, vaevalt isegi ajast, mil see on lõppenud, sest säärast vähehaavalist siirdumist on arusaadavalt jätkunud kogu aeg.

Jagunemine hõimudeks on muidugi alanud juba tol ajal, mil kõik läänemeresoomlased kõnelesid oluliselt ühist keelt; nende eri hõimude eri murded on sisaldanud seemne alles arenevaiks läänemeresoome keelteks. Sellest geograafilisest seisukohast, milles eri hõimud olid üksteise suhtes oma ühisajal, saame moodustada enesele mingi-
suguse kujutluse, võttes arvesse praeguste läänemeresoome murrete omavahelised keelelised suhted. Kõige pealt saame läänemeresoome keeltes eraldada kaks pearühma, millede vahel ometi on vahemurdeid: ühel pool lõuna-lääne rühm, kuhu kuulub liivi, eesti ja vadja keel, ning teispoole põhja-ida rühm, kuhu kuulub (mitmest murdest liitunud) soome, karjala ja vepsa keel. Lõuna-lääne rühmast liitub vadja keel kõige lähemalt soome murretega, kuid ka eesti keel osutab mõningaid tähtsaid sarnasusi soome edelamurretega. Mõningaid ühiseid jooni liivi keelega osutab taas vepsa keel, kuigi on raske teada, kas need tulevad mingist ühisest arenemisest, või nad on paralleelnähted. Sellepärast võime mõelda läänemeresoome hõimude asendit ühisajal nii, et nad moodustasid otsegu kolmnurga, mille tipp oli lõunasse. Tipus olid liivlased lääne pool ja vepslased ida pool, idaküljel karjalased, lääneküljel liivlasist põhja poole eestlased ja vadjalased. Põhjas

olid soomlased, s. o. "pärissoomlased", ning — igatahes veel põhjemal — hämelased ja kainulased, kui viimaks mainitud hõimu võib juba nii vanaks pidada.

Kõige esiti on arvatavasti sündinud liivlaste siirdumine piki Väina jõe ning pärastpoole selle jõe suudmelt peamiselt meriteed pidi Liivimaa ja Kuramaa rannikuile, osalt ka Kuramaa siseosadesse. Kui sakslased 12-nda sajandi lõpus ja 13-nda sajandi alul saabusid liivlasi ristiisku pöörma, olid liivlased just neil aladel tähelepandav hõim, kuid asudes lätlaste keskel ning moodustades väikese vähemiku on nad hiljemini lätistunud kõigil oma aladel, väikest Kuramaa rannariba arvestamata.

Vepslased on kindlasti järgnenud karjalasile matkal kirde sihis ning vahest ehk nendega koos jõudnud Laadoga ümbruskonda. Neis paigus nähtavasti toimus jagunemine: osa karjalasi jäi neile maile, kus karjalasi võrdlemisi vara mainitakse skandinaavia juttudes (jutustatakse, et Ivar Vidfamne olevat teinud retke Karjalapõhja 7-nda sajandi lõpus või 8-nda alul), teised jällegi jätkasid kindlasti edasiminekut tõenäoselt nii põhja kui ka ida suunas. Kindlasti on karjala hõimu peaosala läinud mööda n. n. Karjala maakitsust (Laadoga ja Soome lahe vahel) ja on saanud seda teed nii Soome kui ka Vene Põhja-Karjalasse (n. n. Väina-Karjalasse). Teine osa karjalasi on rännanud võimalikult Laadoga lõunaranda pidi Aunusesse (Laadoga ja Äänisjärve [Onega] vahel). Igatahes peab oletama, et vepslased läksid selle tee kaudu. Saanud Ojati jõe suudme ümbrusse vepslased nähtavasti levisid ida poole enamasti selle jõe randu pidi ja suundudes Valgjärve (Beloozero) sihis.

Vepslaste kõige vanemat mainimist on tahetud leida Jordane kirjutatud gootide ajaloo, kus ta jutustab, et Ermanarichi riiki IV sajandil olevat kuulunud m. s. *vasinabroncas* (*vasina broncas*) nime-

line rahvas. Seda meeldetuletav nimi on *Saxo Grammaticus*'e vägimehe nimi *Visinnus*, skandinaavia muinaslugude *Visinn*. On oletatud, et neis nimedes peitub selle rahva nimi, keda Breemeni Adam nimetab *wizzi* ja kelle nimeks araabia allikais on *visu*; see rahvas elas viimaks mainitud allikate järgi kolme kuu tee kaugusel Suur-Bolgaariast. Seesama nimi esineb edasi veel vene kroonikais kujul *veś*, mis võiks olla sama kui *vepsa* (võib-olla pigemini = *vessä, kõnealuse sõna tugeva-astmeline kuju). Silmas pidades sõna *vepsa* praegust levimist, nimelt kuna ta leidub ainult vepslaste lõuna-alal, ei ole selle nimega vist mõeldud muid kui kõige lõunapoolsemaid vepsulasi. On olemas ka teine nimi, mida võiks pidada vepsulasi tähendanuks: *Jordanes* nimetab rahvanime "Thiudos", mis võiks tähendada vepsa "tšuude" (viimase nimega nimetavad vepsulasi üldiselt venelased veel praegugi), kuid ka selle kohta on raske midagi kindlat öelda. Praegu ühineb vepsa keel, mida kõneldakse nii Süväri jõest (Svirj) lõuna poole Aunuse (Olonetsi) ja Novgorodi kubermangus kui ka mainitud jõest põhja poole Äänisjärve (Onega) rannal, mõne veel säilinud lüli kaudu n. n. lüüdi murretega, mis moodustavad pika kitsa murdevöö Aunuse linna ja Petroskoi (Petrosavodski) vahel; need murded, mida mõnikord ekslikult on arvatud vepsa keele alla, omakorda liituvad n. n. aunuse murrete kaudu puhaste karjala murretega. Märkimist väärib, et põhjavepslased, "lüüdilased" ja aunuslased nimetavad oma keelt ühe ja sama nimega (*l'üd'in kel'*, *lūdin kieli*, *livvin kieli*); kas on võimalik, et selle nime esinemise raja vahest peegeldab algupärasest piiri lõuna ja põhja poolt Laadogat kulgenud hõimude vahel? Vähemalt 9-ndal sajandil olid karjalased jõudnud juba Valgemere maile ning vähemalt osaltki neid mõeldakse teatud skandinaavlaste jutustusis *bjarmide* nime all.

Põhjemal ja läänemal olnud hõimud on ilmselt kulgenud üha põhja poole. Tõenäoselt on see hõim, keda nimelt kutsuti soomlasiks (vene kroonikais *sum*), kulgenud eestlaste (ja vadjalaste) ees põhja poole ning ühes eestlastega, kellega see soome hõim keele poolest ligidalt liitus, saabunud (põhja poolt Peipsi järve?) Eesti alale ja mereranda ning on hakanud siit üle Soome lahe siirduma, vist küll paljude eri kolonisatsioonidega, Soomesse sinna maakonda, mida ainuüksi kaua on nimetatud Soomeks (n. n. Päris-Soome, Soome edelanurk). Kas on (päris)soomlasi siirdunud ka Saaremaale või on koloniseerimine sündinudki Saaremaa kaudu, jäägu siin kaalumata. Meriteed pidi on kindlasti ka hämelased ja kainulased siirdunud Soomesse, võimalikult Päris-Soomet maabumiskohaks kasutades; tõenäoselt ongi

siirdumine toimunud selles järjekorras, et kainulased ja hämelased on siirdunud enne ja (päris)soomlased on viimsetena lahku läinud eestlasist. Muinasleidudest peab nähtavasti järeldama, et hämelastel on olnud asunduskeskus Kokemäenjõe suudmel ja kainulastel Lõuna-Pohjanmaal; neist keskusist on asundus siis siirdunud üha laiemale mööda veekogusid ning harimisala vähehaavase nihkumise kaudu.

56. Eest leidsid kõnealused hõimud siin kahe sugust rahvastikku. Ühed olid laplased, kelle rännualad kindlasti ulatusid Lõuna-Soomeni. Teispoolt asus siin muinasleidude järgi otsustades eri asunduskeskuses ka germaanlasi, arvatavasti oma keelelt põhjagermaani hõimu kuuluvaid, kelle päranduseks on hulk soome keeles leiduvaid germaani laene. Mõned uurijad on tahtnud näha Soome praeguses rootsi keelt rääkivas rahvastikus selle vana germaani hõimu otseseid järglasi. Siiski vähemalt keeleliselt pole asjalugu nii. Soome ja Eesti praegused rootsi murded on oma aluspõhjalt samad, just nimelt rootsi murded, nende ühiste omaduste aluseks peab olema ühine just nimelt rootsi murre, mis on lahkunud muudest rootsi murdeist säärasel ajal, kus murdelised iseärasused rootsi keeles eneses olid hakanud arenema. Nood Soome vanad germaanlased on oluliselt ühte sulanud Soomes ikka enam levinud soome sugu hõimudega; neiski paigus, kus praegu asub rootsikeelseid elanikke, leidub tubli hulk soomekeelseid kohanimesid, mis tõestab, et Soome praeguste rootsi keelt rääkivate elanikkude esi-isad on leidnud endi ees soomlasi neis paigus, kuhu nad on tulnud, välja arvatud vahest ainult Ahvenamaa, kus vist küll kunagi pole olnud soome sugu rahvastikku. Arvatavasti ka Uusimaa (Helsingi ümbruse Lõuna-Soome), mille asustus on üldse hilisem, on olnud rootsi tulnukate saabudes üsna suurelt osalt asustamatu. Kui Soomes veel pärisrootslaste sisse rännates oli vanu germaanlasi mõningais paigus, kuhu rootslased asusid, on need teadagi sel juhul ühte sulanud hilisemate tulnukatega ja omandanud nende keele. Meie praeguste teadmuste najal on põhjust oletada, et Ahvenamaa praegused elanikud või nende põhihulk on siia siirdunud viikingite ajal (a. 700—1050 p. Kr. s.). On tõenäone, et ka skandinaavlased, kes 9-ndal sajandil rajasid Vene riigi, neil aegadel jätsid mõne asunduse Soomesse maha. Rootsi asustuse levimine on kindlasti toimunud kahel viisil, niihästi nõnda, et ta on Soomes vähehaaval edasi liikunud ühest lähtekohast, kui ka nii, et uusi lisandusi on tulnud Rootsist. Eerik Püha ristiretk, mille ajaloolist põhja ei tarvitse küll eitada, satub kahtlemata sellesse ajajärku, kuhu tuleb asetada Soome rootsikeelsete maakohtade koloni-

seerimine. Rootslaste asustatud paikade lõuna-ala ulatus esialgu kaugeemale itta ja põhja-ala enam lõunasse kui praegu, aina Kokemäenjõeni ja sellest lõuna poole; arvatavasti on olnud rootsikeelseid elanikke ka Kokemäenjõe ja Aura jõe vahelisel rannikualal. Need soome keelt kõnelevad elanikud, kes sattusid rootsi enamiku sekka, rootsistusid aja jooksul keeeldasa. Teispoolt on rootsikeelsed paigad oma asustusala äärtelt alates sajandite kestes naabrusümbruse mõjul ikka enam soomestunud.

57. Võime öelda, et umbes 8-ndal sajandil on läänemeresoome hõimud vähemalt ligikaudu jõudnud oma nüüdseile asualadele, kuigi muidugi peale seda on veel edasi kestnud sama vähehaavast siirdumist Soome ja Vene Põhja-Karjala laantesse. See aastatuhat, mis niimoodi oli möödunud sellest, kui algsoomlased lahkusid mordvalasist ja lõplikult hajusid eri läänemeresoome hõimudeks, sisaldab, nagu varemini juba on mainitud, valdava edusammu kultuuris võrdlemisi eelmiste ajastutega. See ajastu tegi lõplikult läänemeresoome hõimud põlduharivaiks ja püsivaid asupaiku omavaiks. Muidugi harrastati põlluharimise kõrval peale karjapidamise ka metsastust ja kalastust, eriti sageli päris asulaist kaugel olevais laantes ja kalastuspaikades, niisamuti oli ka põlluharimisel osalt too "rändava" kütiskultuuri kuju.

Ühiskonnakorraldus oli võtnud kindlmaid vorme. Meil ei ole teateid, mil määral siin ajuti ja paiguti võib olla kõnet võõrarahvalisest valitsejast või valitsevast klassist; igal juhul oli hõimukorraldus küll kindlamaks arenenud: hõimude (= suguharude) vanemad olid kohtumõistjad rahuajal, pealikud sõjas, maa hakkas jagunema mingisuguseiks administratsioonialadeks, mida ühendasid esialgu ühised ohvrid ja ühiste ohverduste jaoks korjatavad anded (märgitagu, et sm. *pitäjä* 'kihelkond' on ühenduses sõnaga *pidu*, mis tõenäoselt esialgselt tähendab 'ohvripidu', vrd. sm. *pitämyspuu* 'püha ohvripuu', niisamuti et soome sõna *vero* 'maks' tähendab ühtlasi 'sööma-aega', s. o. esialgselt 'ohvrisööma-aega' ja selle vaste Luulaja [Luleå] lapi keeles ka 'ohvrit'; nimetus *kihelkond* [sm. *kihlakunta* = umbes 'kreis'], mille algosaks on vana 'panti' tähendav germaani laen ning mille algupäraseim tähendus ei ole just täiesti kindel, leidub mõlemal pool Soome lahte). Kuigi lugemis- ja kirjutusoskus oli tundmatu, oli juba ilmsesti sellel ajal kirjutamata kirjandus saanud oma alguse. Seda võib järeldada sellest, et vana eesti-soome värsimõõt on pärit ühise algkeele ajast, aga värsimõõt teadagi pole saanud sündida ilma luuletoodeteta.

Üldiselt öeldes, mis puutub vaimsesse kultuuri, olid läänemere-soome hõimud välja jõudnud sellesse Põhja-Euroopa õhkkonda, mis sai oma mõjustused lõunast ja läänest. Sellele vastavalt hakkas soome sugu hõimudel kõik kultuur, nii aineiline kui vaimne, üha enam kujunema. Ka usundiliste mõistete alal see mõjustus hakkas saama ikka valdavamaks.

6. Ugri rahvad.

58. Ugri keelteks nimetatakse ühise nimega voguli, ostjaki ja ungari keelt. Kõige lähemad teineteisele on n. n. ob-ugri ehk "jugra" keeled, voguli ja ostjaki keel, mida mõlemaid kõneldakse peamiselt teispoole Uurali mägesid, aga ka ungari keel on lähemal neile kui mingisuguseile muudele soomeugri keeltele.

"Ugri keelte" nimetuse tarvitamine on saanud alguse sellest oletusest, et ungarlaste vana venekeelne nimetus *ugrin*, pluur. *ugre* e. *ugry* (varemini *ugri*), millise nimega *Nestor* mainib ungarlasi, kuulub ühte vene kroonikais vogulite ja ostjakkide kohta tarvitatud nimega *jugra* ja sürjani keeles samu rahvaid osutava nimetusega *jögrajas*. See oletus on siiski kõike muud kui kindel. Vana vene nimetusele *ugrin* vastab muinasslaavi kuju *agrīnŭ* (*ą* on "läbi nina hääldatava" või, nagu harilikult öeldakse, "nasaleeritud" *o* märk, = prantsuse *on*), millest tulenevad kõik slaavi keeltes leiduvad ungarlaste nimed ja millega on identne ka kreeklastele tarvitusel olev ungarlaste nimi *ὄγροι* (= *ungroi*, loe *ungri*); tõenäoselt on see kreeka nimetus saadud slaavlasilt. Poolakate nimetus *węgrzyn* e. *węgier*, pluur. *węgrzy* 'ungarlased' (*Węgry* 'Ungari' — kõigis neis tähendab *ę* "läbi nina hääldatud" *e-d*, "nasaleeritud" *e-d*, = prantsuse *in*) on mainitud muinasslaavi nime täpne vaste, sellevastu aga need nimed, mis leitakse nüüdses vene keeles: *Vengrija* 'Ungari', *vengercy* 'ungarlased', on laenatud vahel elavate poolakate keelest (ainult nimetuses *ugorskaja rus* 'Ungari väikevenelased' esineb kuju, mis põlvneb otse vanast ungarlaste nimetusest). Nii siis on ninahäälik esimeses silbis igatahes algupärane. Nime sünd on tundmatu. Vanast ajast saadik on olemas oletus, et see nimetus on sama mis türklaste suguharu nimi *onoguurid* e. *unuguurid* (kreeka *ὀνόγουροι*, *ὀννογοῦροι*). Nime lõpposa türgi *oγur* on sama kui igivana türgi suguharunimi *oγuz*, milles *z*-hääliku muutumine *r*-ks on läänetürgi (tšuvašši-bulgari) häälikumadus; algosa *on* on türgi 'kümmet' tähendav arvsõna, millised türgi rahvanimetused on harilikud. Arvsõna rahvanimetuse ees näitab,

kui mitu suguvõsa kuulus asjaomasesse rahvusse. Kõnealuse nime-
tuse kohta vt. Vilh. Thomsen, Saml. afhandl. lk. 471 ja järgm.
Ungarlaste nime tulenemine onoguuride nimest (slaavi *ągr-* < **ongr-*
< *onogur*) ei ole muidugi häälikuliselt ilmne, kuid vaevalt ka vöi-
matus. Kui see oletus on õige, oleks nimetus, mis algupäraselt võib
olnud olla mingi türgi hõimu nimi, saanud omaks ungarlasile ja siis
nähtavasti slaavlaste vahendusel on üle läinud kreeklasile ja lääne-
poolsesse Euroopasse.

Kui ungarlaste Euroopas üldisimalt tuttav nimi peaks olema
olnud algselt türgi hõimu nimi — niisama nagu bütsantslased ungar-
lasi veel hiljemini nimetasid τούρκοι 'türklased' — siis see muidugi
eeldaks lähedast ühendust ungarlaste ja samanimelise türgi hõimu
vahel. Aga sel juhul on võimatu mõelda mingit seost kõnesoleva
ungarlaste ja teispoolt ob-ugrilaste kohta käiva nime *jugra* vahel.
Nimelt pole säilinud ugri keeltes mingeid jälgi mingisuguseist kokku-
puuteist türgi keeltega ugri ühisajal — niisugusel korral kõnealune
nimi ei võiks olla pärit sest ühisajast. Ainuke võimalus oleks, et
venelased oleksid, märgates ungarlaste ja ob-ugrilaste keelelist ühte-
kuuluvust, andnud mõlemaile ühe ja sama nime ning siis oleksid
unustanud selle ühtekuuluvuse ja oleksid laenanud ungarlaste nimeks
poolakeelse kujundi, säilitades algupärase nime vaid põhjaugrilaste
nimena (jätame siinkohal arvestamata *jugra* sõnas esineva sõna-
alulise *j*, mida niisugusel puhul tuleks arvata kas hilisemaks lisandiks
või vastuoksa teistes kujudes kadunuks — esialgu ilma rahuldava
põhjenduseta).

Niisugune seletus tundub siiski uskumatult keerukas. Emb-
kumb, kas peame oletama, et ungarlaste ja *jugra* nimi kuuluvad
ühte: niisugusel korral see nimi peaks olema midagi vanemat ühist,
aga mitte mingil juhul türgi algupära; sürjanikeelses *jögra* (*jogra*,
jugra) nimes peaks pidama *g-d* algupärase ninahäälikühendi (*ŋg*)
jätkajaks. Või on ungarlaste nimi ja *jugra* nimetus koguni lahus
teineteisest. Esimene võib sel juhul olla algselt türgi hõimu nimi,
viimane jällegi siis oleks vist küll saadud sürjaneilt slaavi keelisse ja
arvatavasti nende kaudu või ka bulgarlaste vahendusel jõudnud
araabia kirjanikkude kätte kujus *jūra*, *jūghra*. Viimaks mainitud vöi-
malusteisend näikse heakskiidetav; küllap vist *ungri* jne. ja *jugra*
tuleb teineteisest lahus hoida, ja viimane võiks siis väga hästi olla
ka soomeugrigi algupära. Kõnesolevate eri nimetuste ühendamine on
nähtavasti tulnud ainult häälikulise sarnasuse tõttu põhjustatud segi-
ajamisest. Nimede juhuslik sarnasus on siiski ilmselt mõju avaldanud

selleks, et ungarlaste ja ob-ugrilaste lähedane keeleline sugulus määrgati varemini kui see muidu oleks juhtunud. Kuigi *ugri* nime tarvitamine nõnda siis põhjeneb ekslikul nimede ühtekuuluvuse oletusel, ei takista meid miski seda kirjandusliku algupäraga nimetust tarvitamast oma kõnesoleva keelkonna haru nimena ja keelkonna ühisnime osana.

See nimetus, millega ungarlane ise nimetab end *magyar* (= madjar), näikse olnuvat vaid ühe ungari hõimu nimeks; ilmsesti see on sama kui Bütsantsi kirjanikkude poolt mainitud hõimunimi Μεγάροι. See nimi on võimalikult ühenduses vogulite poolt endi kohta tarvitatava nimega *mańsi* (*meńd'si*), mis võimalikult on tähendanud 'meest'. Muud vogulite ja ostjakkide nimetused on hilistekkinud või kitsaalalised: nimi "vogul" tõenäoselt tuleneb *Vogulka* jõe nimest, ostjakkide nimi jällegi on lähtunud ostjaki sõnast *às-jàχ* = "Obi-rahvas" ja nii siis ilmsesti on tähendanud üht ostjaki hõimu; oma algupäralt tundmatu on ostjakkide poolt endi kohta tarvitav nimetus *χanda-χui*.

59. Igal juhul: see tõsiasi, et n. n. ugri keeled on omavahel ligidases suguluses, tõestab, et nad on moodustanud omavahel keeleterviku peale seda kui soomeugri keeletervik oli juba hajunud. Nõnda siis ei saa kahelda, et soomeugri asumisala laienedes ja hajudes, kõrvuti sellega kui soome-permi haru kujundas terviku lääne pool, ühtlasi ugri haru moodustas keelekogumiku idas.

60. Voguli ja ostjaki keel, samuti nagu muudki soomeugri keeled, sisaldavad aaria laene, nende seas selliseid kui vog. *vani* 'mets' = muinasindia *vana-*, või vog. *võt*, ostj. *vot* 'tuul' = muinasindia *vāta-* 'tuul', või ostj. *pənt* 'tee' = muinasindia *panthās*, nii siis laenusid igapäevase elu üldisimailt alult, mis ei või olla võimalik ilma ligidaste kokkupuudeteta. Need laenud põlvnevad kahtlemata väga vanast ajast, kindlasti sellisest, millal nüüdsete ugri keelte taga olev ugri algkeel oli veel olemas, kuigi mõned sõnad hiljemini on võinud eri keeltes kaduda. Need kokkupuuted sunnivad meid paigutama ugri ühiskodu aaria rahvaste ligikonda, kindlasti nii siis tublisti ob-ugri rahvaste nüüdseist asupaigust lõuna poole; veel lõunemale sunniksid ugri algkodu asetama oletatud kokkupuuted kaukaasia keeltega, kui selliseid võiks pidada tõestatuiks, kuid lugu pole nii: oletatud laenud n. n. kaukaasia keeltest on päris ebakindlad ega ole saadud isegi seda kindlasti osutada, millisest kaukaasia keelest ja missugusest keeleastmest laenud võiksid olla pärit, kui neid oleks olemas olnud. Nõnda on meil vaevalt põhjust oletada midagi muud, kui et ugri algkodu on olnud soome-permi asualast ida pool, nii siis Volga käärust

ida pool olevais paigus. Edasi peab ugri algkodu kohta otsust tehes silmas pidama, et ugri keeltes on ühised 'hobuse' ja 'sadula' nimetused. On nii siis võimalik nähtavasti järeldada, et ugrilased, kes tõenäoselt tundsid juba soomeugri ajal koduloomana lehma ja vahest koguni viljakasvatuse esimesi algeid, nüüd ugri ühisajal hakkasid moodustuma sküütlaste taoliseks ratsutajarahvaks, mäherdusena ungarlased peamiselt esinevad ajaloo valgusse astudes. Metsastust ja kalastust harrastasid ugrilased vist küll koduloomapidamise kõrval. Selle vastu viljakasvatus on olnud kindlasti päris tähtsuseta. Ratsutajarahvaks arenemine juhib meid tingimata stepimaastikule. Nii siis, kui ugri algkodu on olnud läänemeresoome-permi elutsemisalast ida pool, s. o. Volga käännust ida pool asetsevais paigus, siis sellega juba jõuamegi stepimaa põhjarajale. Loetakse ju Kagu-Vene steppide alguskohaks maakohti nüüdse Kaasani ja Ufa paigust lõuna poole. See vaheala, mis Kaasani ja Ufa paigust ulatub Saraatovi ja Uralski paiku, on kindlasti olnud inimese elukohaks õige soodus. Aga on võimalik, et need rahvad oma ühisajal on pöördunud niigi kaugele lõunasse, et on ulatunud kaugemale päris stepimaa põhjarajast, s. o. nüüdse Saratovi ja Uralski ümbrusest.

61. Vogulid ja ostjakid kõnelevad keeli, mis kindlasti tulenevad ugri algkeelest — voguli, ostjaki ja ungari keele taga olevast ühisest keelekujust. Kui need hõimud on nii siis kord moodustanud kultuurterviku ugri algrahvana, siis on nende kultuuriastmes toimunud ilmne tagurpidimine: ugri ratsutajarahvas on põhjapoolsemasse elukohtadesse surutuna muutunud peamiselt jahi- ja kalastajarahvaks, hobuse asemele on astunud koer ja põhjapõder. Teine võimalus on, et vogulid ja ostjakid on esialgu olnud eritõulised hõimud, kes on rännanud ugrilasist põhja pool ning sattudes viimaste mõjustuse ja võimu alla on omandanud ugri keele. Tõuliselt ostjakid ja vogulid, niipalju kui neist asjust võib midagi öelda uurimuse praeguse seisukorra juures, näikse erinevat muudest soomeugri rahvastest. Ob-ugri rahvaste suhe muisse soomeugri rahvaise võib nii siis hästi olla võrreldav sellega, mis on laplaste ja muude soomeugri rahvaste vahel, s. o. ob-ugrilased on rahvad, kes hiljemini on omaks võtnud soomeugri keele. Selles pole midagi võõristavat, mujalgi leidub selle kohta näiteid, et rahvahõimud, ja isegi enam kui ühe korra, on keelt vahetanud.

Igatahes on ilmne, et vogulite ja ostjakkide asupaiguks nende lahkudes ungarlasist sai Uuralist lääne pool olev maakoht, mille elanikke — mõnikord isegi ka maad ennast — hiljemini nimetati

Jugra ks ning kust nad pärastpoole ühes Jugra nimega vähehaaval siirdusid Uuralist ida poole, milline siirdumine umbes XIV sajandil p. Kr. sünd. jõudis oluliselt lõpule. Aga et ob-ugrilaste e. jugralaste endine kodu on kindlasti olnud lääne pool Uuralit, seda näikse kindlasti tõestavat ka kohanimede levimine.

62. Kuna ostjakkide ja vogulite teed viisid põhja ja itta, viisid ungarlaste teed lõunasse ja läände. Kui vogulite ja ostjakkide lahkumine ungarlasist toimus umbes aastatuhat enne meie aja-arve algust, siis jääb meie teadmusesse ungarlaste lähimaljärgnenud ajalooost päratu tühemik. Ainukeseks teenäitajaks on keelde jäänud tõestised kokkupuuteist teiste rahvastega.

63. Kõige pealt näib tõenäone, et kokkupuuted ungari ja aaria rahvaste vahel keetsid edasi. Aga on raske näidata siin mingisuguseid ajajärke või uusi momente, enne kui ungari keeles võidakse tõeks osutada mõningaid elemente iraani sugu alaanide, nüüdsete ossetiide esi-isade keelest. Need laenud on kindlasti siiski koguni lahus vanemaist iraani algupära laensõnust: nad nimelt nähtavasti viitavad niisugusele hilisele ajale kui meie aja-arve algupoolele. Alaane on elutsenud rahvasterändamise ajal Kaukasuse mägedest põhja pool ja Doni ümbruses, aga nende varasemat ajalugu me ei tunne. Kõnesolevad kokkupuuted suurendavad selle oletuse tõenäosust, et ungarlased vähehaaval on siiski kaldunud lõuna poole, et nende elukohad olid Kaukasuse mägedest põhja poole ulatuval alal.

64. Teine mõjuavaldus muistsete ungarlaste keelele, mis on jätnud märgatavalt sügavamaid jälgi, on tulnud türgi keelte poolt. On eriti suurt tähelepanu väärt, et neis rohkeis vanus türgi ainesis, mis esinevad ungari keeles, ilmsesti vanim osa viitab niisuguseile omadusile, mis on tunnuslikud tšuvaši keelele või pigemini, mille kohta võib oletada, et nad on olnud tunnuslikud tšuv. keele vanaemaile kujudele — tähtsaim neist on sõnaseesmise z-hääliku r-ks muutumine, millest juba varemini oli kõnet. Tšuv. keel on nähtavasti siiski ainuke alalhoidunud jäänus silmapaistvast türgi keelerühmast, mida võiks nimetada läänetürgi omaks ja millesse, säilinud materjalide järgi otsustades, on kuulunud m. s. muistsete bulgarlaste keel, rahvahõimu keel, kelle üks haru rajas riigi Doonau, teine Volga kaldaile. Tuleb oletada, et tšuvaši keel on muinasbulgari keele otseseks jätkuks, olgu siis tšuvašid oma algjuurelt kas türgisoolised või türgi keele omaks võtnud soomeugrilased, nõnda kui mõnikord on oletatud. Ilmsesti on oma keele pooltest läänetürgi rühma kuulunud ka kõik need türgi rahvad, kelle nimi on moodustatud -oγur-ainesega (nii siis ka ju vare-

mini nimetatud *onoguurid*); tõenäoselt nad vaid on olnud osa rühmast, mida laialisema ühisnimega on kutsutud bulgariteks. Nõnda siis on ilmne, et ungarlased on sattunud lähedasse läbikäimisse mingi lääneturgi hõimuga, ja selle hõimu mõju ungarlasisse on ka kultuuri seisukohalt eriti tähelepanuväärne: võib öelda, et sel türgi mõjul on olnud ungari keelele umbes sama suur tähtsus kui germaani mõjul läänemeresoome keelile. Ungari vanade türgi keelest saadud laenude seas leiame suure hulga sõnu karjapidamise, põlluharimise ja ühiskondliku elu ning usuelu aladelt. Kui ka türgi sõnad mõningail juhuseil on kindlasti eest tõrjunud endisi ungari sõnu, pole tarvis kahelda, et ungarlased on palju õppinud oma türgi sugu naabreilt ja et viimased paljutähtsusega on vajutanud oma pitseri ungari kultuurarengule. Väärrib tähelepanu, et kokkupuuted näikse viipavat peamiselt rahulikule kooselule. Laenude hulgas pole relvade nimesid, aga mitte ka sugulusnime, nagu kergesti võiks oodata. Kokkupuudete ulatus eeldab nimelt, et ungarlaste hulgas on olnud palju kaht keelt kõnelevaid isikuid ja ka, et kokkupuuted on kestnud mitu aastasada.

Kõige lähem on muidugi see arvamus, et need läänetürklased, kellega ungarlasil kõige pealt oli tegemist, olid Volga bulgarid: ungarlasil ju poleks tarvitsenud nihkuda kuigi kaugele oma oletatavalt varasemalt eluasemeilt, et sattuda nendega kokkupuuteisse, isegi nende valitsusvõimu alla. Aga on eriti tähelepanuväärne seik, et nende vanade türgi laenude hulgas leidub mõningaid sõnu, mis kuuluvad veiniviljuse ja -valmistuse alale: ung. *szöllő* 'viinamarjakobar', *bor* 'vein', *söprő* 'pärm', *szür* 'kurnata'. See sõnarühm juhib tingimata tublisti enam lõunasse kui Volga bulgarlaste alale. Sellepärast tuleb otsustada, nagu ungari uurijad viimasel ajal on teinudki, et ungarlased, astudes ühendusse läänetürklastega, olid juba jõudnud siirduda neisse lõunapoolsemasse elupaigusse, mis äsja olid kõne all.

See ei takista seda, et need läänetürklased, kellega ungarlased olid sattunud pikaajalisesse kokkupuuteisse, on võinud olla bulgarlased. Tõsi küll, pole midagi teada bulgarlaste kõige vanemast ajaloost, aga kui neile osutavaid nimesid V ja VI sajandil esineb allikais, siis neid nimetatakse Kaukaasia rahvaste hulgas, isegi koguni ühenduses alaanidega. Bulgarlaste nihkumine niihästi Volga kui ka Doonau suunas ongi kõige kergemini oletatavalt alanud just kõige pealt neist paigust. Mis ajal sündinuks tuleb oletada ungarlaste ja läänetürklaste kokkupuuteid, selle kohta ei anna keelelised tunnused kindlat otsust; türgi keelis annab end üldiselt märgata suur konservatiivsus, nii et igasugused ajamääramised keeleliste põhjenduste

varal teevad suuri raskusi. Kokkupuudete algamise ajast võib kõige vähem midagi öelda; kesta nad on võinud meie aja-arve seitsmenda, isegi üheksanda sajandini. Pole võimatu, et nende aeg tuleb paigutada nii varaseks kui aeg meie aja-arve algusest või sellele otse järgnevast aastasajast edasi, nõnda siis umbes samasse aega kui põhja pool algsoome-germaani kokkupuuted.

65. Alates 9-ndast sajandist hakkame ungarlaste ajaloost ja elust saama mingisuguseid teateid nii idamaade kui ka kreeka kirjanikkude teoseist. Eriti silmapaistvad on keiser Leo Targa (886—892) jutustised ungarlaste sõjakombeist ja keiser-kirjanik Konstantinos Porphyrogenetos'e teos "riigi valitsemisest", mille ta 10-nda sajandi keskpaiku (949—952) kirjutas oma poja õpetamiseks. Viimase teose teated ungarlaste vanimast ajaloost põhjenevad tõenäoselt suulisil mälu teatel, mis keiser on saanud Konstantinoopolis käinud ungarlaste saatkonnalt 10-nda sajandi keskpaiku, samal ajal, kui ta kirjutas oma teost, ja kui asjalood on nõnda, siis see muudugi omalt poolt teeb tema teated ungarlaste algkodu ja rännakute kohta teataval määral ebakindlaiks. Idamaa allikaist on pärit tähelepandavaimad araablase Ibn Rustah'i (X sajandi algupool.), pärslase Gardezi' (XI saj. keskpaiku) ja Hispaania araablase Albakri' (surn. 1094) jutustised, millel kõigil on ilmselt olnud ühine vanem allikas, aga siingi vähendab allikate väärtust see, et eri allikate eriaegseid kirjeldisi on segatud üksteisega.

66. Allikaist saadavate teadete järgi 9-nda sajandi alul ungarlased olid hosaaride (kasaaride) vägeva riigi naabreiks — riigi, mis ulatus Kaspia merest aina Dnepri jõeni —, ja me teame edasi, et ungarlaste ala ulatus Musta mereni. Kuid seevastu on meil väga raske saada täit selgust selle kohta, kuhu kohta Musta mere rannikule see ala tuleb paigutada. On olemas teade, et a. 833 või 835 ehitati Doni äärde Sarkeli telliskivikindlus, mille sihiks oli kaitsta hosaare sõjakate naabrite kallaletungide eest; selle ehitada laskja oli kreeka õueaadlik "spatharokandidatos" Petronas, kelle keiser Theophilos (829—842) oli hosaaride palvel selle otstarbega nende juurde läkitanud. Ning mõned uurijad on oletanud, et selle kindlustuse sihiks oli olla piirikindlustuseks ungarlaste vastu, kes oma üha korduvate kallaletungide pärast olid saanud hosaaridele väga tülitavaiks ja kelle vastu hosaarid araabia jutustiste järgi kaevasid kaitsekoopaid. Kui see on õige, siis ungarlaste ala on pidanud olema Donist ida või lõuna pool; ongi nimelt just oletatud, et need kaks jõge, mille vahel araablane Ibn Rustah ütleb ungarlasi asunud olevat, olid Don ja Kuban.

Kuid on olemas teinegi vaade, mille järgi Sarkeli kindlus oli ehitatud kaitseks petšeneegide, mitte ungarlaste vastu. Ning edasi jutustab Ibn Ruštaḥ, et ungarlased on riisunud ja maksustanud ligiduses olnud slaavi hõime; retkedest slaavi suguharude vastu muide teataksegi näit., et ungarlased 837.—840. aastate paiku võtsid ette ägeda kallaletungi Doonau pahemale kaldale asetunud slaavlaste vastu. Slaavlaste naabusid tunnukse sundivat meid otsima ungarlaste asuala lääne poolt hosaaride riiki, vähemalt lääne poolt Doni.

Kui esimene seisukoht äsjaseist on õige, siis ungarlaste tolleaegne kodu tuleks paigutada sinna maakohta, kus ka ungari-alaani ja ungari-lääneturgi kokkupuuted on tõenäoselt aset leidnud. Kui aga õige on teine arvamus, siis on ungarlased jõudnud lääne poole siirduda juba 9-nda sajandi alul. Mingit lahendust sellele küsimusele ei paku Konstantinos Porphyrogenetos'e poolt antud teade, et ungarlaste hosaaride läheduses asetsenud kodu oli nimeldasa *Lebedia* (lugeda: *Levedia*) ja et see oli oma nime saanud *Lebedias*-nimelise suguharupealiku järele, samuti ka, et sel alal oli *Khidmase* jõgi, mida ka nimetati *Khingyloseks*, ja et ungarlasi siis veel ei kutsunud "türklasiks" (τοῦρκοι, nõnda kui Konstantinos neid nimetab), vaid *Sabartoi-asphaloi*. Nimes "Lebedias" arvatakse peegelduvat ungari isikunime *Levédi*, aga muud nimed on agaraist püüdeist hoolimata veel ilma kindla seletuseta.

Kuidas see nüüd vahest ongi olnud, igatahes ungarlased peagi sattusid heasse vahetõrje hosaaridega, kellega nad alguses olid olnud valjul sõjajalal: neid ligindas teineteisele ühine hädaoht, mis ähvardas idast petšeneegide poolt. Ühine kaitseliit viis nähtavasti ungarlased, kel veel ei olnud korraldunud riiklikku organisatsiooni, hosaaride kagani võimu alla. Hosaaride ustavatena liitlastena ungarlased võitlesid petšeneegide vastu, kuid lõpuks ei aidanud miski: hosaaride riiki tabas see hoop, et petšeneegid löid ungarlasi ja valutasid nende ala. Jutustise järgi jagunesid ungari hõimud siis pooleks. Väikesem osa tõmbus ida poole, Pärsia poole, nagu ütleb Konstantinos. Seetõttu, et ühe 13-ndast sajandist pärit oleva jutustise järgi dominikaani munk Julianus oma misjonijutlustajateekonnal Volgast ida pool saabus "Suur-Ungarisse" (*Ungaria Magna*), kus kõneldi ungari keelt ("neil on täitsa ungari keel, ja nad said aru temast, ja tema neist"), on oletatud, et ta niiviisi leidis tolle ida poole asunud ungarlasteharu järeletulijad. On olemas terve kirjandus sellest, kus see "Ungaria Magna" on asetsenud või mida selle all on mõeldud. M. s. on seda teadet ühendatud ühe õige üldise arvamusega,

et Volga mail elutsevad türgi keelt kõnelevad baškiirid on ungarlaste sugulased, s. o. türgistunud ungarlased.

See jutustis "Suur-Ungarist" on veel esialgu hämaruse varjus, kuid on vähemalt kindel see, et suurem osa ungarlasi suundus läände, Dneprist lääne poole — traditsiooniteate järgi, mille kindluse kohta ei saa midagi öelda, läksid nad Kiievi kohal üle Dnepri (võimalikult see siiski vaid tähendab Kiievi vastu ette võetud röövkäiku). Konstantinos Porphyrogenetos nimetab selle uue kodupaiga nime, kuhu ungarlased niimoodi saabusid: see ala, kuhu ta ütleb ungarlasi siirdunud Lebediase juhatuse all, oli nimeldasa *Atelkuzu*. Oma teose teises kohas ta ütleb, et ungarlased nimetasid seda ala "läbijooksva jõe nime järele Atel ja Kuzu". Ungari uurijad on olnud täiesti ühel arvamusel selles, et *Atelkuzu* tuleb lugeda **Etelküzü*, nüüdse ungari keele kohaselt hääldatuna *Etelköz*, ja see on sama-gune liitnimi nagu nüüdki veel esinevad *Csallóköz*, *Bodrogköz*, s. o. nime eelmine osa on mingit jõge tähendav, türgi keelest laenatud jөнimi *Etel*, teine osa taas ung. *köz* tähenduses 'vahe', nii siis *Etelköz* = "Etelivahe", *Etel*i (ja mingi teise jõe) vahemaa. Aga selles, millist jõge nimega *Etel* on märgitud, valitseb ikka veelgi suur mõtete-lahkumine. On teada, et türklased on Volgat nimetanud nimega *Ätil*, mis võiks olla = ung. *Etel*, aga see jõgi näikse olevat liiga kaugel neist elukohtadest, mis olid ungarlaste omad tol ajal. On ka oletatud, et *Etel* tähendas Dnepri jõge ja et "Etelivahe" oli Dnepri valdavate harude vahemaa. Edasi on mõeldud Dnestri või Pruti jõge. Konstantinose jutustuse järgi *Atelkuzu* läks hiljemini petšeneegide kätte ja teda nimetatakse "seal olevate jõgede nime järele", mis olid *Barukh* (Dnepr?), *Kubu* (Bug?), *Trullos* (Dnestr), *Brutos* (Prut) ja *Seretos* (Seret). Aga need teated ei lahenda küsimust, mis on *Atel* ja *Atelkuzu*, vaid seda küsimust peab tõsiasjaliselt veelgi pidama lahendamatuks.

Ka ajamäärangud jäävad siin hämaraks. Ungarlaste poolt a. 862 tehtud röövkäik Ludvig Sakslase alale ja arvatavasti sama-aegne retk Kiievi vastu näikse olevat ungarlaste lääne poole siirdumise järel-laineks; paistab nii siis olevat tõenäone, et petšeneegide pealerrünnu tõttu toimunud ungarlaste sundsiirdumine tuleb paigutada 9-nda sajandi 60-ndate aastate algusse. Kuna kuulus kroonika-kirjanik, Prümi kloostri abt Regino (elas 9-nda sajandi lõpul, suri 915) a. 889 sündmuste kohal kõneleb sellest, et petšeneegid ajasid minema ungarlased, on tahatud petšeneegide pealetungi sunnil toimunud ungarlaste läände siirdumine paigutada koguni niigi hilisesse kui

sellesse aega. See siiski ei paista tõenäone; kindlaks ikkagi peab aga pidama, et ungarlased vähehaaval nihkusid üha enam Doonau poole ja et nad vähemalt 9-nda sajandi 90-ndate aastate alul, võib-olla juba vareminki, olid välja jõudnud Doonau alajooksu randa.

Nagu näha, on teated ungarlaste kolimisist suurelt osalt ebakindlad nii koha kui ka aja poolest. Need ajaloolised teated, mida saab põimida ajajärgu kirjanikkude teoseist, on omavahel vastuolulised, nii kohtade kui rahvaste mainingud on ebakindlad, sama nimega võidakse sageli tähendada ainult võimualususe või eluviiside tõttu ühtekuuluvaid või ühesuguseid rahvahõime jne. Kas tulevikus saab võimalikuks, pala-palalt kokku seades need teated, mis meil võimalik on saada Ida-Euroopa rahvaste ajaloost meie aja-arve kaheksal esimesel sajandil, saavutada kindlamaid tulemusi, selle kohta muidugi ei saa midagi ennustada.

Siiski võime öelda, et ungarlaste kahetuhandaastane ajalugu enne nende saabumist Doonau äärde näikse oma äärjoois olevat selge: ugri ühiskodu umbes Volga käänust Uurali poole, ugri hõimude nihkumine lõuna poole steppidesse, ungarlaste vähehaavane siirdumine Kaukasuse mäestikule ikka lähemale, nende kokkupuuted lääneturklaste ja alaanidega neis paigus, nende olemine hosaaride mõju ja võimu all, nende siirdumine lääne poole teispoole Doni ja edasi üle Dnepri, kuni viimaks oldi välja jõutud Doonau alamjooksuni kõige hiljemalt enne IX sajandi viimase kümne algust. Muud ajamäärangud peale viimase on ebakindlad: kokkupuuted lääneturklaste ja alaanidega tuleb küllap paigutada meie aja-arve esimese tuhande algupoolde, hosaaride võimu alla kuulumine ja lääne poole nihkumine peamiselt 9-ndasse sajandisse.

67. Ungarlaste eluviisidest noilt aegadelt on meil selgemaid teateid. Meil on teada, et ungarlased asusid telkides, nad vedasid oma perekondi ja kraami vankreis, mida öeldi sageli olnuvat ka elamuiks, käitasid oma hobuseid nii suviti kui talviti karjamail jõgedel kaldail, harrastasid ka kalapüüki, eriti talikalastust jõgedel. Ka mainitakse, neil olevat olnud palju põllumaad; räägitakse koguni veel viinamarjakasvatamisestki. Jutustatakse, et nad olevat ajanud vahetusäri nii, et tõid Musta mere rannale sõjavange ja müüsid neid kreeka orjakauplejaile, kellelt omakorda said kreeka kaupu, nagu sametit, kirjused villaseid riideid jne. Nagu sellestki juba võib otsustada, oli sõjapidamine oma röövimistega eriliselt tähtis elatumisviis. Nende sõjavarustuseks oli mõök, raudrüü, nool ja oda; aadlikkude hobuseilgi oli raudrüü. Nende lahinguväkke olevat kuulunud

20 000 ratsameest, nagu jutustatakse. Keiser Konstantinos Porphyrogenetose jutustuse järgi koosnesid ungarlased sel ajal seitsmest hõimust, kellest igauhel oli oma vanem, kuid ühist vürsti neil ei olnud; kaheksanda hõimuna kuulus ungarlaste hulka hosaari sugu "kabaaride" hõim, kes, olles teinud äpardunud mässukatse hosaaride valitsuse vastu, põgenes Etelkõzisse ning tegi sõjaliidu ungarlastega. Kuna hosaarid lootsid ungarlasilt edaspidigi abi ühiste vaenlaste, petšeneegide vastu, siis tegid nad pingutusi, et ungarlasi kindlamini sõjaliselt korraldada. Ja nii siis nüüd ungarlased hosaaride kagani mõjul "hosaaride kombe ja seaduse järgi tõstsid kilbil üles ja tegid oma vürstiks" noore Árpádi.

68. Korraldunult astusid ungarlased noil aegadel sõjateenistusse tasu ja sõjasaagi eest. Nad aitasid Rooma keisrit Arnulfi tema sõjas Määri Svatopluki vastu (892—3); sõjakäik, tõsi küll, polnud täiesti õnnelik, aga ilmsesti tol sõjal oli ungarlasile see tähendus, et nad niimoodi õppisid tundma seda maad, mis hiljemini pidi saama nende omaks. Nende abi sooviti mujalgi: Ida-Rooma keiser Leo Tark võttis nad oma liitlasiks võitluses bulgarlaste tsaari Symeoni vastu. Keisri kutsel korraldasid ungarlased kallaletungi a. 893 või 894 alamaale Doonaule, võitsid Symeoni mitmes lahingus ja riisusid tema maa-alalt rohke saagi. Kuid Symeon tegi rahu keisriga, hankis petšeneegid oma liitlasiks ja tasus ungarlasile veriselt; samal ajal kui suur osa ungarlasi oli ära sõjaretkel, tormasid liitlased kojujäänute kallale ja hävitasid need.

69. See vali hoop sundis ungarlasi uuesti siirduma läänemale. Juba oma eelmistel retkedel olid nad õppinud tundma teispool Karpaate olevaid lopsakaid tasandikke, kus endine avaaride võim oli lõppenud. Siia suundus nüüd ungarlaste tee, mis tõi nad nende praegustele asupaikadele. Rännuteest jutustavad ainult muinasjutud, mille usaldatavus on vähene. Teadagi pidid ungarlased oma siirdumise jaoks valima tasandikke, mis pakkusid toitu hobuseile ja mida mööda sai sõita vankritega. Sellepärast paistab tõenäoseim, et siirdumine toimus lõuna poolt Karpaate ega mitte nende põhjapoolseid kärke pidi, nagu kroonikad jutustavad. Teist teed võib vaevalt mõelda, kui arvestada seda, mis teada on ungarlaste elukohtadest tol ajal. Kui nad kord olid asetunud Doonau alamjooksu maile, tõenäoselt siirdudes Doonau äärt pidi ikka ülespoole, siis oli mainitud tee ainus loomulik. Ungarlaste praegusele kodumaale saabumise aastaks peetakse harilikult 896, kuid on arvata, et kolimine ei toimunud ühe ainsa kallaletungiga, vaid mitmel korral korduva siirdumisena.

70. Ungarlaste ligidased suhted hosaaridega ei olnud, tõsi küll, väga kauakestvad, kuid kindlasti needki kokkupuuted tõid ungari keelde türgi elemente, ja sageli peab jääma lahendamata, kas mingi türgipärane laensõna peaks olema bulgari või hosaari algupära. Veel enam mõjus vististi küll ühe hosaari hõimu ungarlastega liitumine. Konstantinose jutustuse järgi oli vähemalt teatavais ungari hõimudes valitsemas kahe keele oskus, kuid ilmselt peagi ungari enamiku keel võitis. Bütsantsi allikad nimetavad ungarlasi tol ajal enamasti "türklaste" (türkide) nimega, millisele asjaolule on antud mitu seletust. On võimalik, et ungarlaste esimene valitsejasugu, Árpádi sugukond, oli türgi algupära. Selle tingimatuks tõestiseks ei ole ometi ungari pealike ja aunimede türgipärasus, sest see võib seletuda ka lihtsalt laenamise ja türgi rahvalt, kellega ungarlased olid olnud ligidasis riiklikes vahekorris.

Küsimus, kas on ungarlased juba enne oma praegusele asupaigule siirdumist sattunud kokkupuuteisse slaavlastega, on vaidlusalune. Siiski näikse võimalik olevat arvata, et kokkupuuted slaavlastega on tõesti juba siis alanud. Palju suuremal määral ometi jõudsid ungarlased ühendusse slaavlastega, kui nad asusid oma praegusele kodumaale, kust nad eest leidsid slaavi rahvast. Slaavlastega sattusid ungarlased niiviisi kauaaegseisse kokkupuuteisse. Slaaviungari kokkupuute jäljed on nähtavad ungari keeleski kõigilt elualadelt pärit olevana suurena laensõnadehulgana. Ungarlaste nähtavasti tähtsal määral hosaaridelt õpitud kindel sõjaväeline ja riiklik korraldus hoidis sellel uuel asualal ungarlaste käes ülivõimu, ning selle võimu najal ungari vähemikul läks korda sulatada endasse tublit hulka nii slaavi kui ka neid muust soost rahvaid, keda hiljemini Ungarisse siirdus. Kuid nende aegade käsitlemine ei kuulu enam selle esituse raamesse.

7. Permi rahvad.

71. Peale seda kui n. n. permi rahvad, sürjanid ja votjakid, olid eraldunud läänemeresoome ja volga-soome hõimudest, nad moodustasid edaspidigi ühise terviku. Kõige vanemaid teateid permlaste kohta saame permi-iraani keelelisist kokkupuuteist (iraani laenude hulgas on muu seas ka rukki ja adra ning villa nimetused ning mõningaid ühiskonna-alale kuuluvaid sõnu). Neile kõige pealt järgnevad, andes meile selle permi ühisaja ajaloost teateid, permi keeltesse sellel ühisajal tulnud muinastürgi laenud. Needki laenud

juhivad kõige otsemalt muinastšuvaši keelekujule, ja nende allikaks on kindlasti muististe volga-bulgarlaste keel. Tõenäoselt on permlased oma ühisajal asunud volga-bulgarlastest põhja pool. Kõnealuste laensõnade hulgas ei ole, tõi küll, just viljaliikide ega metallide nimetusi, kuid igatahes osutavad nad kindlasti, et türgi naabrid on olnud kõrgemal haridusastmel ja et permlased on neilt palju õppinud näit. põlluharimise, käsitööstuse ja eriti ühiskonnakorralduse alal. Millal need kokkupuuted on alanud, seda me kindlasti ei tea, kuna me ei tea kindlasti, millal volga-bulgarid on neisse maakohtadesse tulnud. Lõppenud on need kokkupuuted küll kõige hiljem enne a. 800 p. Kr. sünd., sest üle selle aja pole permi keelekogumik saanud kesta; votjakide ja volga-bulgarlaste naabus on võinud kesta veel peale sedagi, kui sürjanid on siirdunud üha enam põhja poole.

72. Teiseks permlaste ajaloo tähiseks on skandinaavia allikais mainitud rahvanimi *bjarmar* ning vene allikais esinev sellega kindlasti ühtekuuluv *perem*, *perm*, millised nimed vähemalt osaltki on käinud permi rahvaste kohta. Skandinaavlaste *bjarmar*-nimega on mõeldud tõesti ilmsesti ka Kannanlahe (vene Kandalakša) ja Dviina jõe suudme poolseid karjalasi, kuid igatahes on bjarmide nimi pärit permlasilt ja tuleb pidada tunnistuseks selle kohta, et permlaste nimi oli põhjamaail tuttav nende kauplemise tõttu, mille teeks põhja suunas oli Dviina jõgi. Kas tõestab *bjarmar*-nime siia levimine ka permlaste võimu ulatumist nende kohtadeni, on ebakindel.

73. Rikkalikumaid teateid permlaste kultuurist peab ootama muinasteaduselt. Kirde-Vene pronksi- ja raua-aegseid esemeid nimetavad soome arheoloogid harilikult "permi" omadeks. Kuna "permi" pronksiaja esemeid on väga vähearvuliselt, on rauaaja esemeid õige rohkesti; nende hulgas on palju võõrast kaubavara, kuid ka oma maa tooteid, mida arvatakse põlvnevat n. n. sküüti kunstist Musta mere põhja poolt (500 e. Kr. — 400 p. Kr. sünd.). Uurimine "permi" rauaaja sünnist, iseloomust ning sellest rahvusest, kelle oma ta on olnud, on siiski vast alles oma algastmel.

74. Ühiseilt permi asupaigult Kama ümbrusest kaldusid sürjanid vähehaaval põhja poole; juba umbes a. 1000 paiku nad näikse edasi tunginud olevat Võtšegda ja Petšora piirkonnani. Nende võimusesse jäi vähehaaval ida poole siirduvaist ugri hõimudest tühjenev Jugra.

8. Volga rahvad.

75. Peale seda kui läänemeresoome ja volga rahvaste ühendus katkes, näikse tšeremissid ka lahkunuvat mordvalasist. Me ei saa vähemalt oma praeguste teadmuste põhjal juttu teha volga ühisajast. Mordvalased näivad asunud olevat lõuna pool Volga põhjajooksu, tšeremissid nendest põhja pool; ilmsesti on tšeremissid olnud pärastpoolegi kokkupuuteis permlastega, sest nende keel on mõningas suhtes vahelülilis mordva ja permi keelte vahel. Lõuna poole jätkusid kokkupuuted iraani hõimudega (sealt on pärit mordvagi keeles rukki nimetus).

76. Esimene ajalooline teade mordvalasist leidub 6-nda sajandi keskpaiku elanud gooti ajalookirjutaja Jordanese gootide ajaloos, kus mainitakse "Mordens" (pluur. akusatiivikuju) gootide kuninga Ermanarichi võimu aluste rahvaste seas; see puudutab nii siis olusid 6-ndal sajandil p. Kr. sünd. Pärastpoole esineb mordva nimi sagedamini; näit. Konstantinos Porphyrogenetos ütleb, "Mordia" olnud kümne päeva tee kaugusel petšeneegide maast. Ersa-mordva hõimu tähendavad küll vist araabia allikate 10-ndal sajandil mainitud *Arthani*, *Erthani*, *Arsaija*, *Arisu*. Mordvalaste nime esinemine allikais tunnukse tõestavat, et mordvalased olid oma suuruseltki üsna tähelepanдав rahvas. Arvatavasti mordvalaste läänejätteks oli *Muroma*-hõim, mille nimi on säilinud vene kroonikais ning kohanimedes. N. n. "muroma" haualeiud näikse osutavat tähelepanдавat ühtsust läänemeresoomlastega.

Ka mordva keeles leidub teatav hulk muinastšuvaši laensõnu, mida siiski ei ole veel ligemalt uuritud. Nendegi allikaks võib osalt olla volga-bulgarite keel, mille ala ida poolt on võinud puudutada mordva keele ala.

77. Tšeremissidest ei ole meil mingisuguseid kindlaid vanu ajaloolisi teateid, sest on päris ebakindel, kas on *Imniscaris*, mis esineb mainitud Jordanese jutustises "Mordens'i" kõrval Ermanarichi võimu aluste rahvaste hulgas, tšeremisside nime väänatud kuju. Seevastu võib vahest pidada kindlaks, et samas ühenduses esinev *Merens* tähendab üht tšeremissi sugu või otseselt tšeremissi päritoluga *merjalaste* nime all tuntud hõimu (vene kroonikate *merja* on arvatavasti sama kui *mari*, millise nimega tšeremissid ise endid nimetavad); see hõim, mille kultuurist on jäänud rohkeid muinasjäänuseid, on vene kroonikate teadete järgi asunud Rostovi ja Kleštšino järvede paigus, nii siis

tublisti läänemal tšeremisside praegusest alast. Ka tšeremissi keeles leidub muinastšuvaši laenusid. Tõenäoselt on nendegi allikaks volga-bulgarite keel.

9. Laplased.

78. Laplased oleme selles ülevaates hoidnud päris viimseiks, kuna nende eeljalugu on üsna mõistatuslik. Laplased lähevad oma tõu poolest ilmselt lahku muudest soomeugri rahvastest, mispärast võib pidada võimalikuks, et laplased esialgselt on olnud erisooline rahvas, kes on omandanud soomeugrilise keele. See on ometi pidanud sündima juba väga vara, tõenäoselt juba soomeugri ajal, sest lapi keel esindab päris iseseisvat soomeugri algkeelest põlvnevat keelekuju. Ei ole kuidagi võimalik osutada, et lapi keele põhjaks oleks läänemeresoome algkeel; tõsi, lapi keeles on küll palju läänemeresoome ja erilisel soome ainesid, kuid nähtavasti tulevad need hilisemaist kokkupuuteist. Nii siis ei saa mõelda muud, kui et laplased juba soomeugri ajal on rännelnud soomeugri algrahva asualadest põhja pool ning sattunud selle võimu alla ja omandanud ka selle keele, siiski iialgi täielikult omandamata soomeugri kultuuri. Vähehaaval siirdudes lääne poole on laplased nii siis tõenäoselt edaspidigi üha püsitud soomesugu rahvaist (soome-permlastest, soome-volgalastest ja läänemeresoomlastest) põhja pool.

79. Küsimus sellest, mida lapi sõnavaras tuleb pidada "laenuks", mida "omaks pärandiks", s. o. ilma soome keele vahenduseta lapi keelde tulnuks, ei ole veel ligimailegi selge. Osalt on küll laenu tunnused ilmsed, aga vanemaist sõnust on, siis kui sõnad esinevad vaid lapi ja läänemeresoome keelis, päris raske öelda, kas nad on "laen" või "pärand". Raske on ka hinnata niisuguseile sõnule või ka selliseile, mis teatavas kultuurtähenduses leiduvad vaid lapis või läänemeresoome keelis, omast algset kultuurtähendust. Kõige sagedamini peab vist küll oletama, et sellised vanad lapi ja läänemeresoome ühised sõnad on õige vanad, kuigi neid veel või vähemalt teatavas kultuurtähenduses pole konstateeritud muis soomeugri keelis; mõningad neist võivad olla ka võõrast algupära. Mainitagu siinkohal ainult mõned: k a i a s t u s e alalt: eesti *pärg* (lapi *bargedet* 'palmitseada', ka samojedi?), karj. *junta* 'võrgujada' (lp. *joddo*), sm. *launi* 'puust või luust õng'; e h i t a m i s e alalt: *põr(m)and* (sm. *permanto*, lp. *baarmed* 'istmepalk kojast'), *kaar* (sm. *kaari* 'võlv', lapi *kūeṅar*); k ä s i t ö ö s t u s e alalt: lõuna-eesti *hui* e. *hai* 'kääv' (sm. murdeis ka *hui*, lp. *suivva*, *suvja* 'õngenööri kerimispõhi'); a n u m a i d jm.

riistu: *tupp*, soome *vasu* '(peeru)korv', sm. *havas* 'võrk' (lp. *sagṛa*), sm. *tuohus* 'küünal' (algsest mingi 'tõrvik, tungal', vrd. lapi *duossad* 'hiilata'), sm. *säylä(s)* 'vitsavarb, millega tohutorbikut seotakse' (lapi *selvve* 'palistus'), sm. *meras* 'vai', sm. *ämyri* 'puupasun' (lapi *ebmes*); u s u n d i alalt: sm. *tuoni* 'surm' (*Tuonela*, eestissegi sealt laenatud *Toonela* 'surma asukoht'), *mana* (vrd. eesti *Manala*), *hiis* algtähen- duses 'ohverdamispaik' (sm. *hiisi* — vandesõna; lapi *sieidde* 'ohver- damispaik; jumaluskuju'). On ilmne, et selletaolisis sõnus pole midagi, mis ei osutaks või ei võiks osutada eriti primitiivsele kultuurile.

Tähelepanu väärrib selle kõrval, et lapi sõnavaras on tubli hulk sõnu, mis lapi keelel on ühised mõnede muude soomeugri keeltega (või samojediga), aga mida pole konstateeritud läänemeresoomes. Maj- nitagu, et selliste sõnade hulgas leidub näit. *kehaosade* ('sõrme', 'suu', 'huule', 'keele', 'kihva') nimetusi, l o o d u s t tähendavaid sõnu (näit. 'pakast', 'kastepiiska', 'vihmavalangut', 'vahtu'; loomi ja linde nagu 'hunti', 'mõtust', 'tetre', 'jänest', 'ussi'; taimi nagu 'puud', 'kanar- bikku'), mõnesuguseid a l g e l i s t t o i m i n g u t tähendavaid sõnu (nagu 'pureskella', 'kurta, kaevata'), o m a d u s t tähendavaid sõnu (näit. 'kuiva', 'vana', 'õrna', 'kauget'). See omalt poolt kinnitab seda arvamust, et lapi keel pole mingi algsoome, vaid omaette algkeele jätkaja. Kõnesolevat laadi sõnul on harva mingit päris kultuur- tähendust (mõnikord siiski on ka midagi vastavat, nagu näit. lapi ja samojedi keeles esineval sõnal *tšuoolda* 'post, sammal').

Nagu näha, pakub lapi keele ja laplaste eelajalugu rohkesti uurimisülesandeid.

80. Esimeseks laplaste kohta käivaks ajalooliseks teateks näh- tavasti tuleb pidada Rooma ajalookirjaniku Tacituse juba ülemal kõnes olnud jutustist fennidest (pärit aastast 98), kuigi selles jutus- tises nimetus *fenni* on andnud talle põhjust laplasi ära vahetada sama nimega nimetatud soomlastega (nimi *fenni*, mis on germaani algupära, näikse esialgselt tähendanud ainult 'rändlejat', 'nomaadi'; kas on see vahest tõlge *karjalaste* nimetusest, mis on vist 'nomaadi' tähendanud, niisama nagu see nimi, mida laplased ise endi kohta tarvitavad, *sabmelaš*, näikse häälikuliselt ühte sobivat teise soomlaste hõimu, *hämelaste*, nimega?). Kui see II sajandil elanud kreeka maateadlase Ptolemaiose teose tõlgitsemisviis on õige, mille järgi peale Veikseli *phinnoi* (= läänemeresoomlased) olid olemas *phinnoi* ka Skandia saare põhjaosas, siis oleks meil siin teine varane teade laplasist ja nende asukohtadest. Esimese kindlasti laplaste kohta käiva laialise rahva-

teaduselise kirjelduse, mis esitab neid "Thule's" asuvana algastmelisena metsastajarahvana, annab bütsantsi ajalookirjutaja Prokopios (umbes a. 550, pärit Caesareast Palestiinas); tema raamatus on laste nimeks *skriithipinoi*, milline nimi hiljemini leidub paljudel järgnevailgi kirjanikel. See nimetus tähendab 'suusatajafinne' (muinas-skandin. *skrida*, ka = 'suusatama'); langobardia ajalookirjutaja Paul Varnefrid (umbes a. 780) ütlebki just *scritovinni*, *scritobini* tulenevat suusatamisest "barbarite keele järgi, sest nad püüavad metslooma hüpates puu peal, mis osavasti on looka painutatud".

81. Näib, et laste rändlus juba meie aja-arve alguspoole ulatus Skandinaavia põhjaosadeni. Nende pea-asupaigad siiski noil aegadel olid nähtavasti Soomes, kus nad tõenäoselt elutsesid enne soomlaste tulekut, niisamuti ka Vene-Karjala põhjaosades. Siin nad siis edaspidigi rändlesid, nihkudes ikka enam põhja poole, osalt ka soomestudes; veel XVI sajandil on üksikuid laplasi leidunud kuni Lõuna-Savoni. Millist teed pidi laste Soome siirdumine on toimunud, sellest ei ole meil mingeid teateid. See on teadagi võinud toimuda põhja poolt Laadogat. Siiski ei ole selle tõestiseks Lapi nime esinemine Aunuses vene allikais XIV—XVI sajandil. Lapi ja laste nimi on nimelt oma praeguses tähenduses noor — see esineb alles XIII sajandil —, ega ole kindel isegi see, et vene allikais mainitud "laplased" tõesti tähendavad laplasi, sest selle nimega veel meie päevilgi tähendatakse ka Aunuse (Olonetsi) piirkondi ja nende elanikke.

Lapi keele murded on kujunenud üksteisest suuresti erinevaiks, nii et neid sama hästi võib nimetada eri keeliks kui murdeiks. Kõigis neis lapi keelis on ometi juba ühisajal saadud vanu germaani laene, mis tagasi ulatuvad põhjagermaani ehk skandinaavia algkeelde ning on laenatud aastate 400—800 vahel. Ilmselt on laplased sõnadega koos skandinaavlasilt laenanud ka suure hulga vaimse kultuuri alale kuuluvaid mõisteid ja käsitusi. Muu seas laste vanasse usundisse on tunginud sel määral skandinaavia käsitusi, et laste usku võib pidada tähtsaks muistse germaani usundi tundmise allikaks.

Nende kokkupuudete toimumispaik on kas Soome, kus asus põhjagermaanlasi, või siis ka Põhja-Skandinaavia piirkonnad. On siiski tähelepanav, et tubli hulk lapi keeles leiduvaid germaani-päraseid aineseid ei tule otse germaani keelist, vaid neid tuleb lapi keele seisukohalt pidada (algsoome ja) soome laenudeks. Ka muidu on lapi keele kokkupuuted niihästi soome kui ka vanema läänemere-soome keelekujuga eriti mitmekülgsed ning kindlasti küll ka vanemad

kui skandinaavia-lapi kokkupuuted. Algsõome poolt tulnud laenudest väärivad erilist tähelepanu mõningad, mis on pärit balti keelist — nende keeltega lapi keel ei ole küll kunagi olnud otseseis kokkupuuteis — ning mis lapi keeles esinevad vanemal kujul kui läänemere-sõome keelis.

82. Oleme niiviisi jälginud soomeugri rahvaste eeljalugu ja vanimat ajalugu hämaraimast muinasajast alates aina nende aegadeni, kus nad astuvad ajaloo valgusse ning peajoonis on saavutanud oma praegused asukohad.

Kirjandust.

Vanim aeg: E. N. Setälä, Zur frage nach der verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen sprachen (Suomalais-ugr. Seuran aikakauskirja XXX). — Soomeugri aeg ja vanemad eelsoome ajastud: Aug. Ahlqvist, De vestfinska språkens kulturord. Helsingi 1875 (saksa keeli 1875). — J. R. Aspelin, Suomalais-ugrilaisen muinaistutkinnon alkeita. Helsinki 1875. — J. R. Aspelin, Antiquités du Nord Finno-ougrien I—V. Helsingi 1877—1887. — A. O. Heikel, Die Gebäude der Čeremissen, Mordwinen, Esten und Finnen (Suom.-ugr. Seuran aikak. IV). — E. N. Setälä, Smirnow's Untersuchungen über die ostfinnen (Suom.-ugr. Seuranaikak. XVII). — U. T. Sirelius, Die Handarbeiten der Ostjaken und Wogulen (Suom.-ugr. Seuran aikak. XXII). — U. T. Sirelius, Über die sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen völkern. Helsingi 1906. — U. T. Sirelius, Über die primitiven wohnungen der finnischen und ob-ugrischen völker (Finn.-ugr. Forsch. VI, VII, VIII, IX, XI). — Julius Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus. Helsinki 1894. — K. Krohn, U. Holmberg (-Harva) ja K. F. Karjalainen, Suomen suvun uskonnot. Porvoo 1914—1918. — H. Paasonen, Über die ursprünglichen seelenvorstellungen bei den finnisch-ugrischen völkern (Suom.-ugr. Seuran aikak. XXVI). — K. F. Karjalainen, Wie EGO im ostjakischen die verwandten benennt (Finn.-ugr. Forschungen XIII 207—295). — B. Munkácsi, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Budapest 1901. — J. Szinnyei, Magyar nyelvhasonlítás. 4 tr. (lk. 131—154). Budapest 1909. — U. T. Sirelius, Über einige prototype des schlittens (Suom.-ugr. aikak. XXX). — U. T. Sirelius, Die zähmung des renntiers (Suom.-ugr. Seuran aikak. XXXIII). — Julius Ailio, Fragen der russischen Steinzeit (SMY ajakiri XXIX, 1). — Hermann Jacobson, Arier und Ugrofinnen. Göttingen 1922. — H. Paasonen, Beiträge zur aufhellung der frage nach der urheimat der finn.-ugr. völker (Annales Univ. Fenn. Aboensis. B. I. 5). — K. B. Wiklund, Finno-ugrier. Real-lexikon d. Vorgeschichte. III. Berlin 1925. — Hilisemad eelsoome ajastud: O. Donner, Om Finnarnes forna boningsplatser i Ryssland (Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 24, lk. 109—149. 1875). — N. Anderson, Studien zur Vergleichung der ugro-finnischen und indogermanischen Sprachen (Verhandl. der Gelehrten Estn. Gesellschaft IX. 1879). — Vilh. Thomsen, Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) sprog. Kopenhaagen 1890. — O. Donner, Suomalaisten ja Mordvalaisten yhteinen sivistyskanta ennen heidän eroamistaan toisistansa (Suomi II, 15, lk. 366—368). — H. Paasonen, Kielellisiä lisiä suomalaisten sivistyshistoriaan (Suomi III, 13). — Algsosome ja hilisemad ajastud: Vilh. Thomsen, Beröringer jne., vt. ülemal. — Vilh. Thomsen, Den gotiske sprogklasses indflydelse paa den finske. Kopenhaagen 1869 (saks. Über den einfluss der germanischen

sprachen auf die finnisch-lappischen. Halle 1870, sama järelõnaga trükitud Samlede Afhandlingar II, 1920). — E. N. Setälä, Zur herkunft und chronologie der älteren germanischen lehnwörter in den ostseefinnischen sprachen (Suom.-ugr. Seuran aikak. XXIII). — E. N. Setälä, Bibliographisches verzeichnis der in der literatur behandelten älteren germanischen bestandteile in den ostseefinnischen sprachen (Finn.-ugr. Forsch. XIII). — K. B. Wiklund, Zur kenntnis der ältesten germanischen lehnwörter im finnischen und lappischen (Le Monde Oriental V). — T. E. Karsten Germanisch-finnische Lehnwortstudien. Helsingi 1915. — J. J. Mikkola, Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen sprachen. Helsingi 1894. — J. R. Aspelin, Suomen asukkaat pakanuuden aikana. Helsinki 1885. — Julius Ailio, Die steinzeitlichen Wohnplatzfunde in Finland. Helsingi 1910. — A. Hackman, Die ältere Eisenzeit Finnlands. Helsingi 1905. — O. Montelius, När kommo svenskarna till Finland? (Finsk tidskrift 1898, 44:s köide). — E. N. Setälä, Milloin ruotsalaiset ovat tulleet Suomeen? (Valvoja 1900). — K. B. Wiklund, När kommo svenskarne till Finland? Upsala 1901. — Ralf Saxén, Finska lånord i östsvenska dialekter. Stockholm 1895–1898. — Ralf Saxén, Språkliga bidrag till den svenska bosätningens historia i Finland (Soome Teadusteseltsi "Bidrag" 63). — A. H. Snellman (= Virkkunen), Itämeren Suomalaiset itsenäisyytensä aikana. Helsingi 1894. — K. B. Wiklund, Om kvänera och deras nationalitet (Ark. för nord. filol. XII). — Kustavi Grotenfelt, Mikä oli muinainen Kvenland, terra feminarum? (Historiallinen arkisto XX, saksa k. Soome Teadustead. Annales B. I). — Jussi Laurosela, Kveen-Kainulais-kysymys (Historiallinen arkisto XXII). — V. Voionmaa, Suomen karjalaisen heimon historia. Helsingi 1915. — Jalo Kalima, Die ostseefinnischen Lehnwörter im russischen. Helsingi 1915. — M. J. Eisen, Eesti mütooloogia. Tallinna 1920. — M. J. Eisen, Esivanemate ohverdämised. Tartu 1920. — T. E. Karsten, Svensk bygd i Österbotten nu och fordom. I–II. Helsingi 1921–1923. — A. M. Tallgren, Zur archäologie Eestis. I–II. Tartu 1922–1925. — T. E. Karsten, Fragen aus dem Gebiete der germ.-finn. Berührungen. (Soome Teadusteseltsi "Översikt" LXIV. B. 3). — Ugri rahvad (eriti ungarlased): Vilh. Thomsen, Det magyariske sprog og dets stammeslægtskab (Tidskr. f. Philologi og Pædagogik 1866–67. Saml. Afhandl. II). — P. Hunfalvy, Ethnographie von Ungarn. Budapest 1877. — Géza Kun, Relationum hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima. I, II. Claudiopoli 1892–1895. — A magyar honfoglalás kútfoi. Budapest 1900. — J. Marquart (Markwart), Osteuropäische Streifzüge. Leipzig 1903. — Z. Gombocz, Die bulgarisch-türkischen lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsingi 1912. — Hannes Sköld, Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen. Lund 1925. — Fr. Miklósich, Die slavischen Elemente im Magyarischen. Wien 1871. — O. Asbóth, A Magyar nyelvbe került szláv szók átvételének helye és kora (Nyelvtudományi Közlemények XXX, saksa k. Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung, Arch. f. Slav. Philol. XXII, 1900). — J. Melich, Szláv jövevényszavaink. I, 1–2. Budapest 1903–1905. — O. Asbóth, Szláv jövevényszavaink. I. Budapest 1907. — A. Kannisto, Vogulien aikaisemmista asuma-aloista paikannimituskimuksen valossa. (Suomi V. 2). — Z. Gombocz, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány (Nyelvt. Közl. XLV). — J. Darkó A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi iróknál. Budapest 1910. — G. Fehér, Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V–XI Jahrhunderten. Budapest 1921. — B. Hóman, A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. (A magy. nyelvt. kézikö-

nyve. VII.) Budapest 1923. — G. Zichy, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. (A magy. nyelvt. kézikönyve V.) Budapest 1923. — G. Németh, Hunok, bolgárok, magyarok. Budap. Szemle 1924. — J. Karácsonyi, A magyar nemzet őstörténete 896-ig. Oradea-Mare (Nagyvárad) 1924. — J. Melich, A honfoglaláskori Magyarság (A magy. nyelvt. kézikönyve VI). Budapest 1925. — J. Markwardt, Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10 Jh. Berlin 1925. — H. Paasonen, Die türkischen lehnwörter im ostjakischen (Finn.-ugr. Forsch. II). — A. Kannisto, Die türkischen lehnwörter im wogulischen (Finn.-ugr. Forsch. XVII). — Permi rahvad: Yrjö Wichmann, Die tschuwassischen lehnwörter in den permischen sprachen. Helsingi 1903. — Yrjö Wichmann, Syrjäänit ja karjalaiset (Valvoja 1920). — Mordvalased: H. Paasonen, Die türkischen lehnwörter im mordwinischen (Suom.-ugr. Seuran aikak. XV). — Tšeremissid: M. Räsänen, Die tschuwassischen lehnwörter im tscheremissischen. Helsingi 1920. — Laplased: G. v. Düben, Lappland och lapparne. Stockholm, 1873. — N. Haruzin, Русские лопари. Moskva 1890. — Vilh. Thomsen, Den gotiske sprogklasses indflydelse jne. (vt. ülal). — J. K. Qvigstad, Nordische Lehnwörter im Lappischen. Kristiania (Oslo) 1893. — K. B. Wiklund, Entwurf einer urlappischen lautlehre. I (Einleitung, lk. 1–56). Helsingi 1896. — Üldisi ülevaateid: J. R. Aspelin, Suomen suku (Weber-Danielson, Yleinen ihmiskunnan historia II, 128–130). — A. Bán, A magyarok eredete. Budapest 1903. — M. J. Eisen, Eestlaste sugu. Tartu 1909–1911. — J. Szinnyei, A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. Budapest 1910. — O. Koistinen, Suomen suvun alkukodista ja leviämisestä. Professori E. N. Setälän tutkimusten mukaan. Porvoo 1906. — H. Ojansuu, Suomen suvun esihistoria (Oma maa I 271–281). — T. I. Itkonen, Suomensukuiset kansat. Helsingi 1921. — J. Pápay, A finnugor népek és nyelvek ismertetése. Budapest 1922. — J. Szinnyei, Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur. Berlin 1923. — Taime- ja looma-geograafilist: A. Bode, Verbreitungs-Gränzen der wichtigsten Holzgewächse des Europäischen Russlands (Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reichs von A. G. v. Baer und Gr. v. Helmersen. XVIII, 1856). — A. Nehring, Die geographische Verbreitung der Säugetiere in dem Tschernosem-Gebiete des rechten Wolga-Ufers, sowie in den angrenzenden Gebieten (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin XXVI. 1891).

Peale selle suur hulk eri uurijate (ennemaintute lisaks m. s. Y. H. Toivonen'i) kirjutatud kultuursõnauurimusi peamiselt Finniš-ugriše Forschungen'ites, Soome-ugri Seltsi väljaandeis, "Virittäjä", Nyelvtudományi Közlemények'is ja Magyar Nyelv'is.

A
8081
i 24088171

Hind 4 krooni